

**І. В. Середа
С.В.Карсканова
Н.В.Стельмах**

ПРОЄКТИВНІ МЕТОДИКИ У СПЕЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

**Методичні рекомендації
для самостійної роботи студентів з вивчення курсу
за змішаною формою навчання**

Миколаїв 2024

Рецензенти:

Сургова С. Ю., кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної роботи, управління і педагогіки ЧНУ імені Петра Могили;

Чугуєва І. Є., кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, філософії та соціально-гуманітарних дисциплін НУК імені адмірала Макарова.

Рекомендовано до друку рішенням навчально-методичної ради МНУ імені В. О. Сухомлинського, протокол № 8 від 17.04. 2024 року.

Середа І. В., Карсканова С. В., Стельмах Н. В.

Проективні методики у спеціальній психології: Методичні рекомендації для самостійної роботи студентів з вивчення курсу за змішаною формою навчання/ І. В. Середа. Миколаїв: Іліон, 2024. – 179 с.

У методичному посібнику представлені рекомендації щодо самостійної роботи студентів з вивчення курсу «Проективні методики у спеціальній психології» за змішаною (очно-дистанційною) формою навчання для студентів 2 курсу спеціальності 016 Спеціальна освіта. Наведено навчальну програму дисципліни, плани практичних занять. Висвітлено базові теоретичні аспекти з відповідних тем курсу. Запропоновано завдання для самостійної роботи студентів та перевірки їх знань із курсу. У додатках подано матеріали практичного характеру.

Видання буде корисним викладачам та студентам при вивченні курсу «Проективні методики у спеціальній психології».

© Середа І. В.
Карсканова С. В.
Стельмах Н. В.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
Програма навчальної дисципліни «Проективні методики у спеціальній психології».....	5

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ КУРСУ

1.1. Психологічне вивчення дітей з порушеннями розвитку.....	12
1.2. Особливості діагностичного обстеження дітей-логопатів.....	20
1.3. Проективні методи в психології: історія розвитку, особливості застосування.....	30
1.4. Проективні методики для обстеження дітей різного віку з порушеннями розвитку.....	37
1.5. Психологічні основи корекційно-виховних впливів на підлітків (у контексті проективних методик).....	50
1.6. Проективні методики дослідження особистості.....	68
1.7. Проективні методики для діагностики міжособистісних стосунків.....	70
1.8. Проективні методи діагностики тривожності і страхів.....	83
1.9. Психотерапевтична робота за допомогою проективного методу МАК (метафоричних асоціативних карток).....	88

РОЗДІЛ 2.

ПРАКТИКУМ ІЗ ВИКОРИСТАННЯ ПРОЄКТИВНИХ МЕТОДИК

2.1. Практичні роботи.....	96
----------------------------	----

РОЗДІЛ 3.

ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ З КУРСУ

3.1. Карта самостійної роботи студента.....	110
3.2. Питання для самоперевірки та підготовки до заліку.....	112
3.3. Контрольні завдання для перевірки знань з курсу.....	115
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	117
ДОДАТКИ.....	120

ВСТУП

Важливу роль у контексті модернізації системи спеціальної освіти відіграє компетентність майбутніх спеціальних педагогів в оволодінні навичками застосування різноманітних методик, зокрема, проєктивних, у діагностиці розвитку і корекційному супроводі дітей з особливими освітніми потребами. Методичні рекомендації «Проєктивні методики у спеціальній психології» - це спроба авторів реалізувати зазначені методичні аспекти у професійній підготовці майбутнього спеціального педагога.

Витоки проєктивної техніки пов'язуть із працями Ф. Гальтона, та К. Юнга, які вивчали асоціативний процес, дослідженнями уяви за допомогою кольорів А. Біне, Ф.Рибакова. Перша проєктивна методика розроблена американським психологом Р. Мюрреем, автором відомого тесту тематичної апперцепції (ТАТ), в 1938 р. Уперше для позначення певного типу психологічних методик поняття проєкції використав Л. Франк у 1939 р.

Проєкція в сучасній психології розглядається як один із захисних механізмів психіки і в той же час як процес, який полягає в основі емпатії – розуміння стосунків, почуттів, психічних станів іншої особи. Проєктивні методики – це прийом дослідження особистості, за допомогою якого досліджуваного поміщають в ситуацію, реакцію на яку він здійснює залежно від значення для нього цієї ситуації, його думок і відчуттів.

У методичному посібнику представлені рекомендації щодо самостійної роботи студентів із вивчення варіативного курсу «Проєктивні методики у спеціальній психології» за змішаною (очно-дистанційною) формою навчання для студентів II курсу бакалаврату спеціальності 016 Спеціальна освіта. Зміст посібника складений відповідно до чинної програми курсу в обсязі 3 кредитів.

Видання буде корисним викладачам та студентам при вивченні курсу «Проєктивні методики у спеціальній психології», а також широкому колу спеціальних педагогів і психологів для здійснення діагностико-корекційного супроводу дітей з особливими освітніми потребами.

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ПРОЄКТИВНІ МЕТОДИКИ У СПЕЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ»

Анотація. Курс «Проективні методики у спеціальній психології» належить до варіативних навчальних дисциплін психологічного циклу у підготовці бакалаврів спеціальності 016 Спеціальна освіта, які навчаються за освітньо-професійною програмою Логопедія. Спеціальна психологія. Метою курсу є ознайомлення студентів з різними видами проективних методик та їх використанням у спеціальній психології. Зокрема, формування уявлень про сутність, класифікацію та зміст проективних методів; розкриття особливостей застосування різних проективних методик у спеціальній психології; формування вмінь і навичок діагностики, профілактики і корекції порушень розвитку за допомогою використання проективних методик.

Ключові слова: проективні методики, психодіагностика, оцінка стану психофізичного розвитку, психологічні особливості, спеціальна психологія.

Abstract. The course "Projective methods in special psychology" belongs to the variable disciplines of the psychological cycle in the preparation of bachelors of specialty 016 Special education, who study in the educational-professional program Speech Therapy. Special psychology. The aim of the course is to acquaint students with different types of projective techniques and their use in special psychology. In particular, the formation of ideas about the nature, classification and content of projective methods; disclosure of features of application of various projective techniques in special psychology; formation of skills and abilities of diagnostics, prevention and correction of developmental disorders through the use of projective techniques.

Key words: projective methods, psychodiagnostics, assessment of psychophysical development, psychological features, special psychology.

Програма вивчення варіативної навчальної дисципліни «Проективні методики у спеціальній психології» складена відповідно

до освітньо-професійної програми підготовки бакалаврів спеціальності 016 Спеціальна освіта за освітньо-професійною програмою Логопедія. Спеціальна психологія.

Предметом вивчення навчальної дисципліни є: проєктивні методики як інструмент спеціальної психології.

Міждисциплінарні зв'язки: спеціальна психологія, психопатологія та психотерапія, спеціальна педагогіка з основами спеціальної дидактики, загальна, вікова логопсихологія, методи відбору дітей з особливими освітніми потребами у спеціальні освітні заклади, психодіагностика та технологія проведення психологічних тренінгів, організація роботи інклюзивно-ресурсних центрів та методи відбору дітей у спеціальні освітні заклади.

Мета та завдання навчальної дисципліни та очікувані результати

1.1. Мета: ознайомити студентів – майбутніх фахівців спеціальної освіти з різними видами проєктивних методик та особливостями їх використання у спеціальній психології.

1. 2. Основними завданнями вивчення дисципліни є:

- формування уявлень про сутність, класифікацію та зміст проєктивних методів;
- розкриття особливостей застосування різних проєктивних методик у спеціальній психології;
- формування вмінь і навичок діагностики, профілактики і корекції порушень розвитку за допомогою використання проєктивних методик;
- застосування теоретичних знань із курсу у педагогічній практиці та в процесі подальшої самоосвіти;
- виховання у студентів відповідального ставлення до майбутньої професії, прагнення до самовдосконалення.

Програмні результати навчання:

ПРН 1. Застосовувати отримані знання в галузі спеціальної та інклюзивної освіти при вирішенні навчально-виховних та науково-методичних завдань з врахуванням вікових та індивідуально-типологічних відмінностей учнів, соціально-психологічних

особливостей учнівських груп та конкретних психолого-педагогічних ситуацій.

ПРН 2. Організовувати і проводити психолого-педагогічне вивчення дітей з особливостями психофізичного розвитку;

ПРН 3. Вирішувати питання, пов'язані з комплектуванням та організацією діяльності спеціальних навчально-виховних закладів, здійснювати спостереження за дітьми з порушеннями мовлення, інтелекту, зору, слуху, опорно-рухових функцій і проводити з ними корекційно-педагогічну роботу на основі диференційованого та індивідуального підходу.

ПРН 4. Здійснювати спостереження за дітьми з порушеннями психофізичного розвитку, планувати та проводити з ними корекційно-розвивальну роботу на основі диференційованого та індивідуального підходу.

ПРН 5. Сприяти соціальній адаптації дітей з порушеннями психофізичного розвитку, готувати їх до суспільної та виробничої діяльності.

ПРН 6. Організовувати колектив дітей з порушеннями психофізичного розвитку та інтегрованого колективу; здійснювати педагогічний супровід дітей з особливостями психофізичного розвитку в ролі асистента вчителя інклюзивного класу.

ПРН 9. Співпрацювати з батьками дітей, особами, які їх замінюють, спеціалістами інших галузей (медиками, психологами, вчителями, вихователями) систематично підвищувати свою кваліфікаційну компетентність.

1. 3. Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студент оволодіває такими **компетентностями**:

I. Загальнопредметні:

ЗК-1. Особистісні:

ЗК-1.6. Адаптивна. Здатність до адаптації в корекційно-педагогічному середовищі та дії в нових ситуаціях, зокрема тих, що передбачають корекційне навчання, розвиток і виховання та навчальну реабілітацію дітей дошкільного, шкільного віку і підлітків, спілкування з їхніми батьками, комунікації з адміністрацією школи й колегами

ЗК-1.7. Рефлексивна. Здатність ефективно та адекватно здійснювати рефлексивні процеси, що сприяє ефективності корекційно-реабілітаційного процесу, розвитку й саморозвитку особи порушеннями психофізичного розвитку, творчому підході до корекційно-реабілітаційного навчально-виховного процесу в спеціальних і загальноосвітніх закладах. Здатність оцінювати результати корекційно-педагогічних впливів та забезпечувати якість діяльності корекційного процесу в закладах Міністерства освіти і науки, Міністерства охорони здоров'я і Міністерства праці та соціальної політики; здатність до корекційно-педагогічної і навчально-реабілітаційної рефлексії

ЗК-2. Соціальні:

ЗК-2.1. Громадянська компетентність. Здатність активно, відповідально та ефективно реалізовувати громадянські права й обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства. Здатність орієнтуватися у проблемах сучасного суспільно-політичного життя в Україні, застосовувати процедури й технології захисту власних інтересів, прав і свобод своїх та інших громадян, зокрема осіб із порушеннями психофізичного розвитку; використовувати способи діяльності й моделі поведінки, що відповідають чинному законодавству України, (знання конституційних прав і обов'язків; уміння налагоджувати міжособистісні відносини; досвід соціальної взаємодії у процесі навчальної і професійної діяльності).

ЗК-3. Інструментальні:

ЗК-3.1. Комунікативна компетентність. Здатність спілкуватися державною мовою та володіння необхідним лексичним мінімумом іноземних мов в межах потреби своєї професійної діяльності. Знання основних способів і засобів міжособистісної комунікації, стилів мовлення, практичний досвід комунікації різними мовами; вміння постійно збагачувати власне мовлення, налагоджувати професійну і педагогічну комунікацію, застосовувати інформаційно-комунікативні технології.

ЗК-3.2. Дослідницько-практикологічна компетентність. Здатність виявляти, ставити та вирішувати проблеми, зокрема, в процесі професійно-педагогічної діяльності. Знання основних методів

наукового пошуку; вміння узагальнювати отримані результати, обробляти та аналізувати інформації з різних джерел, оформлювати і презентувати результати наукової діяльності відповідно вимог в процесі корекційно-педагогічної діяльності.

ЗК-3.3. Здоров'язбережувальна компетентність. Здатність ефективно вирішувати завдання щодо збереження і зміцнення здоров'я (фізичного, психічного, соціального та духовного) як власного, так і оточуючих. Здатність застосовувати знання, вміння, цінності і досвід практичної діяльності з питань культури здоров'я та здорового способу життя, готовність до здоров'язбережувальної діяльності в корекційно-освітньому, навчально-реабілітаційного середовищі та створення психолого-педагогічних умов для формування здорового способу життя дітей з особливими освітніми потребами.

ЗК-3.4. Інформаційно-комунікаційна. Здатність до застосування сучасних засобів інформаційних і комп'ютерних технологій, невербальних засобів комунікації з урахуванням психофізичного порушення дитини для розв'язання корекційних і комунікативно-мовленнєвих задач у професійній діяльності фахівця-дефектолога, вихователя, асистента вчителя й у повсякденному житті.

II. Фахові:

ФК.-2 Спеціально-методична. Здатність до застосування психолого-педагогічних, корекційно-методичних та фахових знань; вміння відбирати і систематизувати діагностичний, корекційно-педагогічний матеріал з урахуванням вікових, індивідуальних особливостей тих, хто навчається; здатність застосовувати відповідні методи, прийоми, форми засоби реабілітації і корекційного навчання та виховання; досвід організації корекційно-педагогічного і навчально-реабілітаційного процесів; формування системи дидактико-методичних знань і умінь; здатність удосконалювати власну професійну діяльність.

ФК.-3 Комунікативно-педагогічна. Здатність до застосування знань основних принципів, правил, прийомів і форм педагогічної комунікації; вміння використовувати різноманітні інформаційні джерела та способи отримання інформації у професійних цілях,

продумано й виважено будувати процес корекційно-педагогічного спілкування; здатність налагоджувати продуктивну професійно-корекційну і навчально-реабілітаційну взаємодію, суб'єкт-суб'єктну комунікацію.

ФК.-6. Психологічна компетентність (відповідно нозології). Здатність до застосування сучасних знань про особливості розвитку дитини як суб'єктів корекційно-освітнього і навчально-реабілітаційного процесів на основі знань та умінь про їхні вікові, індивідуальні особливості та соціальні чинники розвитку і дизонтогенезу. Складниками психологічної компетентності є диференціально-психологічна, спеціально-психологічна, нейроконсультативна, нейрокорекційна, нейропсихологічна, психолінгвістична тощо.

Інформаційний обсяг навчальної дисципліни

Тема 1. Психологічне вивчення дітей з порушеннями розвитку

Тема 2. Особливості діагностичного обстеження дітей-логопатів

Тема 3. Проєктивні методи в психології: історія розвитку, особливості застосування

Тема 4. Проєктивні методики для обстеження дітей різного віку з порушеннями розвитку

Тема 5. Проєктивні методики дослідження особистості

Тема 6. Методики для визначення рівня розвитку психічних процесів

Тема 7. Проєктивні методики для діагностики міжособистісних стосунків

Тема 8. Проєктивні методи діагностики тривожності і страхів

Форма підсумкового контролю успішності навчання: залік.

Засоби діагностики успішності навчання: тестування, контрольні роботи, обговорення теоретичних і практичних аспектів курсу, аналіз діагностичних та психокорекційних методик.

Методи навчання:

- наочні (спотерження, ілюстрація, демонстрація, ТЗН);
- словесні (розповідь, пояснення, бесіда, диспут, дискусія, лекція);
- практичні (вправи, практичні роботи, робота з книгою);
- виконання тестових завдань;
- самостійні роботи;
- контрольні роботи.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ КУРСУ

1.1. Психологічне вивчення дітей з порушеннями розвитку

Організація психологічного супроводу дітей з ООП

Основними принципами організації психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами є такі:

- пріоритет інтересів і потреб учнів;
- неперервність супроводу;
- мультидисциплінарність.

Організація психологічного супроводу дітей передбачає проведення необхідних заходів, серед яких:

1. Діагностика рівня розвитку дітей (виявлення індивідуальних особливостей психічного, фізичного, інтелектуального розвитку; рівня розвитку психічних процесів; діагностики соціальної зрілості, інтелекту, стилю взаємодії педагогів і батьків з дитиною).

2. Оформлення документації для здійснення психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими потребами:

- створення банку даних дітей відповідно до особливостей та наявних порушень;
- оформлення індивідуальної картки психолого-педагогічного діагностування;
- наявність копії форми індивідуальної програми розвитку (ІПР), що видається МСЕК і ЛКК;
- складання соціального паспорта сім'ї, в якій виховується дитина;
- розробка та затвердження тематичного плану програми індивідуальної корекційно-розвивальної роботи;
- розробка рекомендацій для педагогів і батьків.

3. Створення власної навчально-методичної та інформаційної бази (банк даних корекційних, навчальних і виховних програм).

4. Моніторинг результативності супроводу.

5. Виявлення і прогнозування можливих проблем, серед яких можуть бути наступні:

- виникнення супротиву новому середовищу з боку дитини;
- виникнення внутрішніх і зовнішніх конфліктів між педагогом і дитиною, педагогом і батьками.

6. Розробка шляхів корекції можливих негативних наслідків:

- планування резерву часу для перегляду спланованих форм, методів, прийомів роботи з дітьми та їх батьками;
- реорганізація індивідуальних психолого-педагогічних програм супроводу дітей, які виявляють відповідні проблеми;
- відстеження результативності впроваджених змін.

Традиційно робота психолога з дітьми з особливими потребами охоплює низку проблем, серед яких:

- низька самооцінка, невпевненість у собі;
- тривожність, наявність страхів;
- труднощі процесу комунікації;
- нестабільність психоемоційного стану;
- розбалансування саморегуляції;
- дезадаптація;
- почуття залежності від оточуючих;
- почуття безнадійності, приреченості та ін.

У роботі з дітьми з особливими потребами з метою корекції поведінки та особистісних проявів організовуються заняття:

- з розвитку комунікативних навичок, ефективної соціальної взаємодії;
- з підвищення впевненості в собі;
- зі зниження тривожності та подолання страхів;
- з розвитку навичок емоційної саморегуляції;
- з розвитку креативності;
- з розвитку асертивності.

Процедура проведення діагностичного обстеження дітей з порушеннями розвитку

Діагностичне обстеження дітей з порушеннями розвитку фахівцями в умовах освітньо закладу здійснюється за етапами.

I етап — скринінг

На цьому етапі виявляється наявність відхилень у психофізичному розвитку дитини без точної кваліфікації й характеру їхньої глибини.

Завдання: своєчасне виявлення учнів із різними відхиленнями й розладами психічного розвитку в умовах масових освітніх установ, орієнтовне визначення спектра психолого-педагогічних проблем розвитку дитини, що дозволяє вирішувати проблеми, пов'язані з оцінюванням якості навчання й виховання дітей в освітній установі (виявляти недоліки виховно-освітнього процесу в конкретній освітній установі, а також недоліки тієї чи іншої програми навчання й виховання дітей).

II етап — диференційна діагностика відхилень у розвитку

За його результатами визначається напрям навчання дитини, вид і програма освітньої установи.

Завдання:

- 1) розмежування ступенів розладу розумового, мовленнєвого й емоційного розвитку дитини;
- 2) виявлення первинного і вторинного розладів і системний аналіз їхньої структури;
- 3) оцінювання відхилень психічного розвитку в разі розладів зору, слуху, опорно-рухового апарату.

III етап — феноменологічний

Його мета — виявлення індивідуальних особливостей дитини, тобто тих характеристик пізнавальної діяльності, емоційно-вольової сфери, працездатності, особистості, які властиві лише конкретній дитині й мають ураховуватися в подальшій роботі з нею.

Завдання:

- 1) виявлення індивідуальних психолого-педагогічних особливостей дитини;
- 2) розроблення індивідуальних коригувальних програм розвитку й навчання;
- 3) визначення умов виховання дитини, специфіки внутрішньо-сімейних взаємин;
- 4) допомога в ситуаціях утруднень у навчанні;
- 5) професійне консультування і професійна орієнтація підлітків;

б) розв'язання проблем соціально-емоційного плану.

Обстеження психічного розвитку дитини здійснюється за певною програмою.

Стандартне психологічне обстеження дитини передбачає:

- виявлення особливостей її психічного розвитку;
- встановлення порушень психічного розвитку;
- визначення особистісних порушень поведінки, системи відносин до навчальної діяльності і самому собі;
- виявлення збережених, потенційних і компенсаторних можливостей дитини;
- встановлення відношення до норм поведінки і ціннісних орієнтацій, відмінностей у ставленні до товаришів;
- визначення оптимальних умов навчання, розвитку, соціальної адаптації.

При цьому зазвичай використовується така **схема обстеження**:

I. Загальні відомості про дитину та її родину.

1. Прізвище, ім'я, по батькові дитини.
2. Рік народження (вік)
3. Відвідування групи дитячого саду або класу школи

II. Особливості психічного розвитку дитини

1. Особливості уваги дитини.

Стійкість, концентрація, розподіл, переключення. Відволікання і коливання уваги. Неуважність та її причини. Увага і працездатність.

2. Особливості сприйняття і спостережень.

Запам'ятовування (темп, обсяг), зберігання (міцність, тривалість), впізнавання (відомого в новому). Відтворення: відтворюючий, пізнають, що полегшує (повнота, точність, послідовність). Забування (часткове, глибоке, ситуативне).

3. Вид пам'яті (зорова, слухова, моторна, змішана). Рівні пам'яті (механічна, смислова, логічна). Порушення пам'яті.

4. Особливості мислення.

Перебіг розумових процесів. Стан темпу, активності, послідовності, доказовості і критичності судження. Встановлення причинно-наслідкових залежностей і функціональних зв'язків. Труднощі в протіканні розумових операцій (аналізу, синтезу, аналогії,

порівняння, абстракції, узагальнення, класифікації). Труднощі в побудові узагальнень, висновків.

6. Особливості засвоєння понять (диференційованість, підміна понять, виділення істотних ознак, формування визначень).

7. Стан видів розумової діяльності: наочно-дійове, наочно-образне, понятійне мислення. Творче і репродуктивне мислення. Порушення мислення.

III. Обстеження особистісних особливостей

1. Особливості почуттів, емоцій, волі.

Перебіг емоційних процесів. Порушення емоцій, схильність до афективний спалахів, депресії, емоційної неадекватності. Порушення вищих почуттів.

Перебіг вольових процесів. Співвідношення емоцій і волі. Порушення у розвитку волі, впертість, легка сугестивність, податливість, капризи, негативізм, імпульсивність, розв'язність.

2. Особистість і поведінка.

Інтереси, потреби, ідеали, переконання особистості. Позиція особистості.

Характер у системі взаємовідносин особистості. Порушення в спілкуванні особистості. Порушення в поведінці та особистості: замкнутість, аутизм, самолюбство, надмірна образливість, егоїзм. Завищений рівень домагань. Грубі порушення у спілкуванні та поведінці.

3. Діяльність особистості.

Розвиток потенційних можливостей у діяльності. Сензитивність вікових періодів і провідний вид діяльності.

Мотиви різних видів діяльності: ігрової, навчальної, трудової.

Порушення працездатності, відносин до діяльності, стомлюваність.

Психологічне вивчення дітей з порушеннями розвитку

Психологічна діагностика порушень розвитку у дітей – складова частина комплексного клініко-психолого-педагогического і соціального обстеження. Вона ґрунтується на принципах, сформульованих провідними фахівцями в області спеціальної

психології і психодіагностики порушеного розвитку (С. Лубовський, Т. Розанова, С. Забрамная, О. Усанова та ін.).

Психодіагностичне обстеження дитини з проблемами в розвитку має бути системним, тобто включати вивчення всіх сторін психіки (пізнавальну діяльність, мову, емоційно-вольову сферу, особистісний розвиток).

Психодіагностичне обстеження організовується з урахуванням віку і передбачуваного рівня психічного розвитку дитини. Саме ці показники визначають організаційні форми діагностичної процедури, вибір методик та інтерпретацію результатів.

Діагностичні завдання мають бути доступні для дитини. В ході обстеження дитині необхідно запропонувати завдання, яке вона зможе успішно виконати, а при аналізі результатів враховується, із завданнями для якої вікової групи впоралася дитина.

При обстеженні важливо виявити не лише актуальні, але й потенційні можливості дитини у вигляді «зони найближчого розвитку» (Л. Виготський). Це досягається тим, що дитині пропонується ряд завдань різної складності і наданням дитині дозованої допомоги в ході їх виконання.

Підбір діагностичних завдань для кожного вікового етапу повинен здійснюватися на науковій основі, тобто при обстеженні слід використовувати ті завдання, які можуть виявити, які сторони психічної діяльності необхідні для виконання даного завдання і як вони порушені у обстежуваній дитини. При обробці й інтерпретації результатів має бути дана їх якісна і кількісна характеристика, при цьому система якісно-кількісних показників має бути однозначною для всіх обстежуваних дітей.

Проведення психодіагностичного дослідження завжди підпорядковане конкретній меті, яка визначає шляхи вирішення окремих завдань. Основна мета психодіагностичного обстеження дитини з порушеннями розвитку — виявлення структури порушення психічної діяльності для визначення оптимальних шляхів корекційної допомоги. Конкретне завдання визначається віком дитини, наявністю або відсутністю порушень зору, слуху, опорно-рухового апарату, соціальною ситуацією, етапом діагностики (скринінг, диференційна

діагностика, поглиблене психологічне вивчення дитини для розробки індивідуальної корекційної програми, оцінка ефективності корекційних заходів).

Умови психологічного обстеження

Для здобуття інформативних і об'єктивних результатів психологічного вивчення дитини необхідно дотримуватися спеціальних умов:

- 1) методичний апарат має бути адекватний цілям і гіпотезі дослідження (так, наприклад, при здійсненні скринінгового дослідження діагностичний інструментарій повинен дозволяти експериментаторові в ході однократного дослідження зробити висновки про відповідність психічного розвитку дитини віковій нормі або про відставання від неї);

- 2) важливо визначити, які психічні функції передбачається вивчити при обстеженні, — від цього залежить підбір методик і інтерпретація результатів;

- 3) підбір експериментальних завдань слід здійснювати на основі принципу цілісності, оскільки розгорнуту психологічну характеристику дитини, що містить особливості її пізнавального й особистісного розвитку, можна отримати лише в результаті використання декількох методик, які доповнюють одна одну;

- 4) при підборі завдань необхідно передбачити різну міру проблем їх виконання — це дає можливість оцінити рівень актуального розвитку дитини і в той же час дозволяє з'ясувати вищий рівень її можливостей;

- 5) завдання повинні добиратися з урахуванням віку дитини так, щоб їх виконання було їй доступним і цікавим;

- 6) зміст завдань не повинен викликати у дитини негативних реакцій, а, навпаки, має сприяти встановленню контакту з нею, що дозволить ретельно провести обстеження й отримати достовірні результати;

- 7) при доборі завдань необхідно враховувати вплив афективної сфери дитини на результати її діяльності, щоб виключити необ'єктивність в інтерпретації результатів;

- 8) відбір завдань повинен носити якомога менш інтуїтивно-емпіричний характер: лише науковість при доборі методик підвищить надійність отриманих результатів;

- 9) не виключаючи значення інтуїції при розробці діагностичного інструментарію, слід здійснити обов'язкове теоретичне обґрунтування системи діагностичних завдань;

- 10) кількість методик має бути такою, щоб обстеження дитини не привело до психічного виснаження, необхідно дозувати навантаження на дитину з врахуванням її індивідуальних можливостей.

При організації проведення процедури обстеження важливо враховувати такі вимоги:

- процедура обстеження повинна будуватися відповідно до особливостей віку дитини: щоб оцінити рівень розвитку психічної діяльності дитини, необхідно включити її в активну діяльність, провідну для її віку (для дитини дошкільного віку такою діяльністю є ігрова, для школяра – навчальна);

- методики мають бути зручні для використання, мати можливість стандартизації і математичної обробки даних, але водночас враховувати не стільки кількісні результати, скільки особливості процесу виконання завдань;

- аналіз отриманих результатів має бути якісно-кількісним (у роботах провідних вітчизняних психологів зазначено, що саме якісний аналіз, який реалізовується через систему якісних показників, дозволяє виявити своєрідність психічного розвитку дитини і її потенційні можливості, а кількісні оцінки використовуються для визначення міри вираженості того чи іншого якісного показника, що полегшує розмежування норми і патології, дозволяє порівнювати результати, отримані у дітей з різними порушеннями розвитку);

- вибір якісних показників не має бути випадковим, а повинен визначатися їх здатністю відображати рівні сформованих психічних функцій, порушення яких характерне для дітей з особливими потребами;

- для здобуття достовірних результатів важливо встановити продуктивний контакт і взаєморозуміння психолога і дитини;

- для оптимізації процедури обстеження слід продумати порядок пред'явлення діагностичних завдань: деякі дослідники (А. Анастасі, В. Блейхер та ін.) вважають за доцільне розташовувати їх по мірі зростання складності від простого до складного, інші (І. Коробейников, Т. Розанова) – чергувати прості й складні завдання для профілактики втоми.

Психодіагностичне вивчення дитини здійснюється у декілька етапів. На першому етапі психолог вивчає документацію і збирає відомості про дитину шляхом опитування батьків і педагогів. На початок обстеження він повинен володіти всіма необхідними відомостями клінічного, педагогічного, соціального характеру. Це дозволить правильно визначити завдання дослідження і підготувати необхідний діагностичний інструментарій.

Для проведення психологічного обстеження потрібно створити спокійну обстановку. Обстеження проводиться в окремій кімнаті з невеликою кількістю предметів, щоб не відволікати увагу дитини. Обстеження дитини до 4 років проводиться за маленьким дитячим столом або на килимі, з дитиною 4-6 років – за дитячим столом, більш старших дітей – за звичайним столом, на якому не повинно знаходитися сторонніх предметів.

Обстеження краще починати зі свідомо легких для даної дитини завдань. Психолог має поводитися спокійно і доброзичливо, уважно спостерігати за всіма діями дитини. Якщо дитина допускає помилки в певному завданні, то той, хто обстежує, надає їй допомогу.

1.2. Особливості діагностичного обстеження дітей-логопатів

Принципи діагностичного обстеження дитини-логопата

Психологічне діагностичне обстеження дітей-логопатів здійснюється за стандартною процедурою для всіх категорій дітей з особливими потребами. Серед найбільш важливих принципів виділяють такі:

- утримання єдиної просторової позиції психолога і дитини («очі в очі»), що забезпечується відсутністю домінування дорослого,

формуванням позиції спілкування «на рівних». Для організації такої позиції у дитячому просторі використовують дитячі стільці, столи тощо;

- надання первинного вибору сфери діяльності (гра, малюнок, спілкування та ін.) дитині, чим забезпечується створення поля можливостей для дитини;

- чергування сфер діяльності, що забезпечується зміною діяльності, на основі якої можуть бути побудовані різні психодіагностичні методики (н-д, спілкування-конструювання-рух-малювання);

- регламентація часу. Час психодіагностичного обстеження дитини дошкільного віку складає 30-60 хв. залежно від віку дитини. При цьому половина зазначеного часу - власне психодіагностичне обстеження, а інша половина використовується за бажанням дитини. Наприклад, психолог ЗДО має провести три тести, а клієнт (дитина старшого дошкільного віку) хоче гратись, слухати казку і співати. У такому випадку час психодіагностичного обстеження може бути розподілений таким чином:

1. спільна гра психолога з дитиною – 5-10 хв.
2. проведення першого тесту – 5-10 хв.
3. читання казки дитині – 5-10 хв.
4. проведення другого тесту – 5-10 хв.
5. спів пісень за бажанням дитини - 5-10 хв.
6. проведення третього тесту – 5-10 хв.
7. подяка психолога дитині за продуктивну роботу;

- регламентація інтелектуального навантаження: забезпечується пропорційним співвідношенням інтелектуальних тестів у діагностичному комплексі (не більше трьох в одній процедурі обстеження з чергуванням вербального і невербального стимульного матеріалу);

- регламентація особистісно-емоційного навантаження: забезпечується пропорційним співвідношенням проєктивних тестів у діагностичному комплексі (не більше трьох в одній процедурі з чергуванням асоціативних та експресивних реакцій дитини);

- дублювання методик загальної діагностичної спрямованості: забезпечується використанням різних методичних засобів для підтвердження результатів психодіагностики і може здійснюватись дублюванням діагностичних методів (спостереження, бесіди та ін.);

- варіативність процедури психодіагностичного обстеження: забезпечується недирижуваними інструкціями і зміною структурних етапів обстеження, використанням різних рівнів психологічної допомоги при виконанні дитиною тестових завдань.

Методи діагностичного обстеження

Методи проєктивної діагностики є органічною частиною великого комплексу взаємодоповнюючих діагностичних методів. Розглянемо основні з них.

Ознайомлення з документацією: збір анамнестичних даних дитини за висновками педіатра, психіатра, невролога, отоларинголога, офтальмолога, логопеда, дефектолога, педагога, вихователя; формування тактики та стратегії подальшого обстеження дитини.

Бесіда – метод, який передбачає встановлення контакту з дитиною для:

- з'ясування важливих відомостей про дитину (рівня розвитку, інтересів, здібностей),
- визначення особливостей характеру, поведінки, відносин у сім'ї, школі (вичерпної інформації як про саму дитину, так і про її мікросоціальне оточення).

Вивчення спроможності дитини: аналіз продуктів діяльності дитини, учбових робіт, малюнків, виробів з метою збору та аналізу матеріалу, який відображає особливості психічного розвитку дитини, рівень розвитку сенсорних та моторних навичок; виявлення патологічних проявів.

Спостереження – метод візуального відстеження різних видів діяльності дитини (гра, спілкування, творчість, праця, навчання та ін.) з метою судження про прояви її психіки в умовах природної діяльності.

Експеримент передбачає збір даних про дитину та вирішує питання: виявлення та систематизацію патологічної симптоматики та надання їй патопсихологічної кваліфікації; проведення структурного

аналізу виявлених розладів, виділення первинних симптомів, пов'язаних з хворобою та вторинними порушеннями, обумовленими аномальним розвитком в умовах хвороби; розроблення програми корекційних заходів, диференційованих залежно від характеру, природи та механізму порушень. При плануванні *патопсихологічного експерименту* необхідно враховувати емоційний стан та вік дитини, рівень інтелектуального та мовленнєвого розвитку, а також стан зору, слуху, опорно-рухової системи.

Експеримент може поділятися на етапи (види): констатувальний, формувальний, контрольний. Констатувальний експеримент дає характеристику актуального стану дитини. Для отримання прогнозу розвитку дитини – логопата потрібно використовувати навчаючий експеримент (формувальний), де дитині – логопату дається завдання, виконання якого викликає труднощі у дитини з нормотиповим розвитком. У випадку ускладнення при виконанні завдання, дитині надається навчальна допомога, а потім пропонується нове, аналогічне завдання і оцінюється можливість переносу способу дії на це нове завдання. Оцінка результатів експерименту проводиться за трьома критеріями: характер орієнтовної діяльності, яка у здорових дітей носить активний характер і знижується при психічному недорозвитку або зниженні розумової здатності; здібність до сприйняття допомоги (здоровій дитині необхідно від 1 до 5 підказок, розумово відсталим – 20); здібність дитини дати мовне формулювання тієї ознаки, на основі якої вона виконала завдання.

Результати експериментального дослідження фіксуються у протоколі, який обов'язково повинен зберігатися у практичного психолога, дефектолога. Потім проводиться якісно – кількісний аналіз результатів діяльності дитини, але при цьому приділяється велика увага характеристикам якісного порядку, оскільки вони дозволяють оцінити ступінь самостійності дитини, вміння обирати той чи інший засіб дії, повноту та глибину розуміння завдання, ступінь витривалості до навантаження, навчання. Слід зауважити, що експеримент доцільніше використовувати як метод психологічного вивчення та дослідження.

Тестування як метод діагностики

Тестування – метод психологічної діагностики, провідним організаційним моментом якого є застосування стандартизованих запитань та задач (тести), що мають певну шкалу значень. Метод використовується для стандартизованого вимірювання індивідуальних відмінностей особистості. Виділяють три основні сфери застосування тестового методу: а) освіта, б) професійна підготовка та відбір, в) психологічне консультування та психотерапія. Тестовий метод дає змогу з певною мірою ймовірності встановити актуальний рівень розвитку в індивіда необхідних навичок, знань, особистісних характеристик тощо.

Методика тестування може бути поділена на три *етапи*:

- 1) вибір тесту (зумовлений метою тестування та ступенем достовірності й надійності тесту);
- 2) його проведення (обумовлюється інструкцією до тесту);
- 3) інтерпретація результатів (визначається системою теоретичних припущень відносно предмета тестування). За функціональною ознакою призначення тестів щодо предмета дослідження розрізняють: тести інтелекту, тести креативності, тести досягнень, критеріально орієнтовані та особистісні тести тощо.

Тести інтелекту – методики психологічної діагностики, призначені для виявлення розумового потенціалу індивіда. В більшості з них піддослідному на спеціальному бланку пропонують установити вказані інструкцією логічні відношення класифікації, аналогії, узагальнення тощо між термінами, поняттями, явищами, які подаються в задачах тесту. Свої рішення піддослідний подає або в письмовому вигляді, або роблячи відповідну помітку на запропонованому бланку відповідей. Іноді задачі складаються з малюнків, геометричних фігур тощо. В задачах тестів "на дію" для рішення необхідно скласти з представлених деталей зображення предмета, геометричну фігуру, зібрати з кубиків, що мають різнооформлені сторони, заданий малюнок і т.п. Успішність дій піддослідного визначається кількістю правильно виконаних завдань, за нею виводиться коефіцієнт інтелектуальності (інтелекту).

В історії тестового методу виділяють декілька етапів щодо визначення дослідницького ефекту процедур та розуміння універсальності його результатів: від повної абсолютизації – до критичної оцінки ефективності методу як засобу дослідження та прогнозу потенціалу індивідуального розвитку особистості. Сьогодні вважають, що результати тестування інтелекту виявляють не розумовий потенціал піддослідного, а ті особливості його минулого досвіду, навченості, які відображаються на результатах його роботи з тестом. Тому результати, отримані при застосуванні тестів інтелекту, стали називати "тестовим" або "психометричним" інтелектом. Проте в психологічній практиці тести інтелекту мають широке застосування і як дослідницькі процедури, і як психодіагностичні — в психотерапії та психологічному консультуванні. Найбільш поширені та відомі: тест структури інтелекту Амтгауера; шкали вимірювання інтелекту Векслера; Шкільний тест розумового розвитку; Аналітичний тест інтелекту Меті; Культурно-вільний тест інтелекту (опублікований Р. Кеттеллом).

Тести креативності – сукупність методик для вивчення та оцінки творчих здібностей особистості. Здібність породжувати незвичайні ідеї, відхилятися від традиційних схем мислення, швидко вирішувати проблемні ситуації була виділена серед інтелектуальних здібностей в окремий тип і дістала назву — креативність. Вивчення факторів творчих досягнень особистості ведеться в двох напрямках: 1) аналіз життєвого досвіду та індивідуальних особливостей творчої особистості (особистісні фактори); 2) аналіз творчого мислення та його продуктів (фактори креативності: чіткість, гнучкість мислення, чуттєвість до проблем, оригінальність, винахідливість, конструктивність під час вирішення проблем та ін.).

Найбільш відомі тести для вимірювання пізнавального аспекту креативності – тести, створені Дж. Плфордом разом зі співробітниками (1959) та Є. Торрансом (1962). Проте результати використання цих тестів (як і інших тестів креативності) досить суперечливі, валідність їх не доведена. У вітчизняній психології досить відомою є методика дослідження «інтелектуальної активності» особистості – «Креативне поле», створена Д. Богоявленською.

Тести досягнень – одна з методик психологічної діагностики, яка виявляє ступінь володіння особистістю конкретними знаннями, навичками, вміннями. Тести досягнень близькі за змістом тестам спеціальних здібностей, однак, на відміну від них, виявляють те, що було засвоєно піддослідними в ході виконання конкретної діяльності з конкретними завданнями та вимогами, а не узагальнені вміння, які формуються в процесі накопичування життєвого досвіду.

Розрізняють три види тестів досягнень: 1) тести дії (призначені для виявлення вміння виконувати дії з використанням механізмів, матеріалів, інструментарію); 2) тести письмові (завдання подаються на спеціальних бланках і полягають у виборі правильної відповіді на запитання – вербальне або графічне); 3) усні тести (на заздалегідь підготовлену систему запитань даються усні відповіді, під час їх оцінки враховується правильність формулювання відповідей).

Тести досягнень широко використовуються в шкільній психодіагностиці та системі професійної підготовки й відбору. Проте це більш характерно для зарубіжної психологічної служби; у вітчизняній психологічній практиці тести досягнень поки що не мають такого поширення.

Тести особистісні – методики психодіагностики, за допомогою яких вимірюються різні сторони особистості та її характеристики: установки, цінності, відношення, емоційні, мотиваційні та міжособистісні властивості, типові форми поведінки. Відомо декілька сот різновидів особистісних тестів, у зв'язку з цим особливо важливим є правильне тлумачення та відповідальне використання результатів цих тестів. Тести, як правило, будуються в одній з трьох форм їх можливої організації: 1) шкали та опитувальні листи; 2) ситуативні тести або тести діяння, в яких подаються перцептивні, когнітивні або оціночні задачі, оцінку себе, своїх особистісних конструктів, тощо; 3) проєктивні методи. Існують також тести змішаних форм.

Поряд зі змістовими класифікаціями методів тестування існують також інші. За особливостями задач, які використовуються в процедурах, тести можуть поділятися – на вербальні та практичні, за формою процедур дослідження – групові та індивідуальні; залежно від

наявності або відсутності обмежень у часі на проведення вимірювальних процедур – тести швидкості та результативності.

Психодіагностичні методики

У межах діагностичної роботи психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими потребами пропонуються для використання такі психодіагностичні методики:

ЗДАТНІСТЬ ЗОСЕРЕДЖУВАТИСЬ:

- «Коректурна спроба» - дослідження здатності до концентрації уваги, її стійкості, переключення, розумова працездатність.
- «Рахунок по Крепеліну» - вивчення психічного темпу, коливань уваги, переключення, працездатність.
- «Таблиці Шульте» – діагностика обсягу, швидкості орієнтовно-пошукової діяльності, працездатність.

АНАЛІЗУВАННЯ ПРЕДМЕТІВ:

- «Розрізні малюнки» - встановлення здатності запам'ятовувати і відтворювати просторову структуру цілого предметного зображення з 2-6 частин.
- «Виділення суттєвих ознак» – дозволяє відрізнити суттєві ознаки від несуттєвих та робити висновки про логічність суджень.
- Субтест «Практичний аналіз» (тест вербального інтелекту Й. Ставело) – дослідження загальної поінформованості й розуміння змісту прислів'їв).
- Субтест «Виключення» – здатність виділяти загальні ознаки і властивості предметів чи понять й уміння порівнювати їх - здатність до аналітико-синтетичної діяльності.

ВСТАНОВЛЕННЯ СХОЖОГО/ ВІДМІННОГО:

- «Тест шкільної зрілості» (вербальне мислення).
- «Прогресивні матриці Равена» (невербальний варіант – визначення рівня розвитку аналітико-синтетичних умінь).

УЗАГАЛЬНЕННЯ:

- «Вилучення четвертого зайвого» - сформованість наочно-образного мислення, процесів узагальнення, уміння відрізнити суттєві ознаки від несуттєвих.

- Субтест «Узагальнення» (тест вербального інтелекту Й. Ставело) визначення орієнтації у знаннях про навколишню дійсність.

- Субтест «Визначення антонімів» – вибір логічної протилежності.

ЗДІЙСНЕННЯ КЛАСИФІКАЦІЇ:

- «Класифікація понять» (в модифікації Л. Виготського, Б. Зейгарник, Ю. Полякова) – дослідження рівня процесу аналізу й синтезу, послідовність суджень дітей дошкільного і шкільного віку (40 малюнків).

- Групування предметів за родовими та функціональними ознаками.

- Групування предметів за 2-3 ознаками (колір, величина, форма).

ПЕРЕНЕСЕННЯ ВМІННЯ В НОВІ ПІЗНАВАЛЬНІ СИТУАЦІЇ:

- Методика Г. Россолімо – обстеження розуміння змісту ситуації, наявності елементарних уявлень, можливість використання минулого досвіду.

УМОВИВОДИ:

- Тест «Словесні ряди» - рівень розвитку логічного мислення.
- Тест «Числові ряди» – рівень розвитку логічного мислення.
- Субтест «Математична логіка» (тест вербального інтелекту Й. Ставело).

ЗДАТНІСТЬ МІРКУВАТИ, ВСТАНОВЛЮВАТИ ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВІ ЗВ'ЯЗКИ:

- «Прості аналогії» – розуміння логічних зв'язків та співвідношень між поняттями; діагностика порушень послідовності суджень та інертності психічних процесів.

- Тест Кеттела (вимір інтелекту дітей 6-літнього віку).

- Тест вербального мислення Керна-Йірсека.

- Шкільний тест розумового розвитку.

САМООЦІНКА, НЕВПЕВНЕНІСТЬ У СОБІ:

- Методика М. Куна.

- Методика С. Будассі.

- Методика Дембо-Рубінштейна.

ТРИВОЖНІСТЬ, НАЯВНІСТЬ СТРАХІВ:

- Тест шкільної тривожності (Ю. Пачковського, І. Корнієнко).
- Методика дослідження тривожності Спілбергера.
- Методика соціально-ситуаційної тривожності О. Кондаша.

МОТИВАЦІЯ

- Дослідження мотивації досягнення (А. Мехрабіан).
- Проективна методика мотивації досягнення успіху та уникнення невдач (Х. Гекхаузен).
- Методика діагностики особистості на мотивацію до успіху (Т. Елерс).

ПСИХОЕМОЦІЙНИЙ СТАН

- Опитувальник САН.
- Шкала кольорового діапазону Лутошкіна.
- Шкала зниженого настрою – субдепресії.

ДЕПРЕСИВНИЙ СТАН, НЕВРОТИЗАЦІЯ

- Діагностика рівня невротизації Л. Вассермана.
- Експрес діагностика невроза К. Хека і Х. Хесса;
- Диференційна діагностика депресивних станів А. Жмурова.
- Депрескоп

ДЕЗАДАПТАЦІЯ

- Методика діагностики дезадаптації «Карта спостережень» Д. Скотта.

- Опитувальник А. Фурмана «Наскільки адаптований ти до життя»

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ

- Методика “Ціннісні орієнтації” М. Рокича.
- Методика діагностики спрямованості особистості А. Басса.

ФРУСТРАЦІЯ, АГРЕСИВНІСТЬ

- Діагностика самооцінки психічних станів по Г. Айзенку.
- Методика діагностики показників і форм агресії А. Басса й А. Даркі.

- Тест фрустрації С. Розенцвейга.
- Методика вивчення схильності до суїцидальної поведінки (методика М. Горської)

1.3. Проективні методи в психології: історія розвитку, особливості застосування

Проективна діагностика: історія розвитку

Дослідники, що зверталися до проективної техніки, одностайні в тому, що в її основі лежить одвічно властиве людині прагнення тлумачити явища і предмети навколишньої дійсності у взаємозв'язку з її бажаннями, потребами, відчуттями, всім тим, що складає внутрішній світ особистості. З давнини, вдивляючись в хмари, що плывуть по небу, спостерігаючи гру світла і тіні на поверхні моря, люди «бачили» різних тварин, русалок, намагалися вгадати своє майбутнє, розглядаючи химерні конфігурації, утворені при попаданні розплавленого воску або свинцю в холодну воду. Проте, повинні були пройти століття, перш ніж всім відомі спостереження були використані для дослідження особистості.

Витоки проективної техніки слід шукати в дослідженнях Ф. Гальтона, що вивчав асоціативний процес. Пізніше К. Юнг, що також звернувся до асоціацій, створює тест, що дозволяє актуалізувати переживання - комплекси особистості. В кінці XIX - початку XX ст., прагнучи досліджувати уяву, А. Біне у Франції, Ф. Рибоков у Росії, а також деякі інші психологи експериментували з аморфними кольоровими і монохромними чорнильними плямами, які, як і хмари, нагадували людей, тварин, різні події життя. У цьому ж ряду стоять і роботи, в яких фантазія стимулювалася спеціально підібраними сюжетними картинками. Психологам і психіатрам було добре відомо, що розповіді досліджуваних по «плямах» та сюжетних картинках дають можливість судити про потреби, інтереси особистості, її патологію. Всі ці дослідження слід вважати передісторією проективної техніки, хоча інколи і можна знайти інформацію про те, що перший проективний тест був розроблений вже К. Юнгом.

Перша проектна методика, тобто та, яка ґрунтувалася на відповідній теоретичній концепції – психологічній концепції проєкції, з'явилася у 1938 р. і належить американському психологові Р. Мюррею, авторові відомого тесту тематичної апперцепції (ТАТ). Методики, що з'явилися, а до них відноситься і опублікований у 1922 р. тест Роршаха,

були осмислені з позицій проєктивного підходу, що сформувався пізніше. Перший опис процесу проєкції в ситуації із стимул-реакціями, що допускають їх різну інтерпретацію, належить відомому американському психологу Р. Мюррею (1938). Він розглядає проєкцію як природну тенденцію людей діяти під впливом своїх потреб, інтересів, всієї психічної організації. По суті, це перше використання поняття проєкції у психологічному дослідженні. При цьому Р. Мюррей, добре знайомий з психоаналітичними роботами, вважав, що захисні механізми в процесі проєкції можуть виявлятися, а можуть і не виявлятися.

Сучасне розуміння **психологічної проєкції** (від лат. *projectio* — кидання вперед) – теорії в психології – трактується як психологічний процес, який відноситься до захисних механізмів психіки, в результаті якого внутрішнє помилково сприймається як таке, що відбувається ззовні. Людина приписує іншим власні думки, почуття, мотиви, якості характеру тощо, вважаючи, що він/вона прийняли дещо, що відбувається ззовні, а не всередині цієї самої людини. По суті проєкція є «віддаленням» загрози від себе. Вперше це явище описав Зигмунд Фрейд.

Як захисний механізм психіки проєкція дозволяє людині вважати власні неприпустимі чи неприйнятні почуття, бажання, мотиви, ідеї тощо чужими і, як наслідок, не відчувати за них відповідальність. Коли щось засуджується в інших, часто саме це людина не приймає в собі самій, але не може визнати цього, не хоче зрозуміти того, що ці ж самі якості властиві і їй також. Негативним наслідком такого захисту є бажання виправити зовнішній об'єкт, на який спроектовано щось негативне, або взагалі позбутись його, щоб таким чином позбутись почуттів, які викликає цей об'єкт. Між іншим, зовнішній об'єкт може не мати нічого спільного з тим, що на нього спроектовано.

Проєкція, як правило, виходить на перший план у людей з нормотиповим розвитком в часи особистої або політичної кризи, але частіше зустрічається в невротичних або психотичних особистостей, що функціонують на примітивному рівні, як і в нарцисичних розладах особистості або прикордонному розладі особистості. Проєкція – це

один з основних захисних механізмів при параноїальному розладі особистості.

Але водночас цей же механізм лежить в основі емпатії — розуміння стосунків, почуттів, психічних станів іншої особи в формі співпереживання, коли людина може співпереживати. Корисною є у випадку недостатності інформації про об'єкт, тобто виноситься певне судження або ставлення за браком, наприклад, часу (таким чином знижується тривожність). У «патологічному» варіанті суб'єкт не усвідомлює чи навіть не приймає наявності у нього риси або бажання, що проєктується [22]

Для позначення певного типу психологічних методик поняття **проєкції** вперше використав Л. Франком у 1939 р. Ним висуваються *три основні принципи*, які лежать в основі проєктивного дослідження особистості:

1. Дослідження унікального в структурі або організації особистості. На відміну від традиційних психометричних процедур особистість розглядається як система взаємозв'язаних процесів, а не перелік (набір) здібностей або рис.

2. Особа в проєктивному підході вивчається як відносно стійка система динамічних процесів, організованих на основі потреб, емоцій і індивідуального досвіду.

3. Ця система основних динамічних процесів постійно, активно діє впродовж життя індивіда, «формує, направляючи, спотворюючи, змінюючи і переінакшуючи кожен ситуацію в систему (configuration) внутрішнього світу індивіда». Кожна нова дія, кожен емоційний прояв індивіда, його сприйняття, відчуття, висловлювання, рухові акти несуть на собі відбиток особистості. Це третє і основне теоретичне положення зазвичай називають «проєктивною гіпотезою».

Визначаючи специфіку проєктивного підходу, Л. Франк пише про те, що це прийом дослідження особистості, за допомогою якого досліджуваного поміщають в ситуацію, реакцію на яку він здійснює залежно від значення для нього цієї ситуації, його думок і відчуттів. Також підкреслюється те, що стимул-реакції, використовувані в проєктних методиках, не є строго однозначними, а допускають різну інтерпретацію. Стимул-реакція набуває сенсу не просто через його

об'єктивний зміст, а перш за все у зв'язку з особистісним значенням, що надається йому досліджуванним. Л. Франк не розглядає проєктивні методики як заміну вже відомим психометричним. Призначення цих методик – дослідження «ідіоматичної» внутрішньої сфери, яка може бути розглянута як спосіб організації життєвого досвіду.

Основні положення проєктивної діагностики

Проєктивні методики вдало доповнюють уже існуючі, дозволяючи зазирнути у щось приховане, те, що вислизає при використанні традиційних прийомів дослідження.

Всі проєктивні методики об'єднує здатність відображати «як на екрані» (за Л. Франком) найбільш істотні аспекти особистості в їх взаємозалежності і цілісності функціонування. Ці методики характеризує також спільність формальної побудови і схожість в стратегії проєктивного експерименту: поведінці психолога-дослідника, підборі стимульного матеріалу, постановці діагностичних завдань.

Загальними для всіх проєктних методик є такі **ознаки**:

1) Невизначеність, неоднозначність використовуваних стимул-реакцій (стимульного матеріалу / інструкції до завдання), завдяки чому досліджуваній володіє відносною свободою (відсутністю обмежень) у виборі відповіді або стратегії поведінки;

2) діяльність досліджуваного протікає в атмосфері доброзичливості і при повній відсутності оцінюючого відношення з боку експериментатора (оцінки відповідей як «правильних» або «помилкових»). Цей момент, а також те, що досліджуваній зазвичай не знає, що в його відповідях є діагностично значущим, приводять до максимальної проєкції особистості, що не обмежується соціальними нормами і оцінками;

3) проєктивні методики вимірюють не ту або іншу психічну функцію, а свого роду модус особистості в її взаємовідносинах з соціальним оточенням.

Класифікація проєктивних методик

Виділивши деякі формальні ознаки, властиві більшості проєктивних методик, Л. Франк вперше спробував дати їм

класифікацію [1]. Ця класифікація, не зважаючи на велику кількість інших (н-д, Н. Шевандріна [15]), із запропонованими пізніше змінами і доповненнями, сьогодні найповніше характеризує проєктивну техніку. Виокремлюють такі групи проєктивних методик:

1. Конститутивні. Техніки, що входять до цієї категорії, характеризуються ситуацією, в якій досліджуваному пропонується створення певної структури з неструктурованого матеріалу, тобто якому-небудь аморфному матеріалу необхідно надати сенс. Прикладами таких методик можуть служити:

- Незавершені речення;
- Незавершені малюнки.

Незавершені речення - досить популярна методика, вживана в найрізноманітніших дослідженнях. Вона може мати деякі інтерпретації, наприклад, респонденту пропонується самому дописати речення або вибрати з декількох запропонованих варіантів. Техніка незавершеного малюнка, такі як тест Вартегга або VAT`60.

Включення тесту Роршаха в цю категорію залежить від того, як багато «структур» готова побачити людина в чорнильних плямах. А також ліплення з пластиліну або схожої речовини - рід активності, який насамперед приходить на думку. Як інший приклад Л. Франк наводить техніку малювання пальцями, ретельно розроблену Заполі, що претендує на статус методики, хоча насправді вона не користувалася популярністю.

2. Конструктивні. Пропонуються оформлені деталі (фігурки людей і тварин, моделі їх житла та ін.), з яких потрібно створити осмислене ціле і пояснити його. Сцено-тест, наприклад, складається з мініатюрних людських фігур, фігурок тварин, дерев і предметів повсякденного життя. Досліджувані, зазвичай діти і підлітки, створюють різні сцени зі свого життя (або задані їм експериментатором), а за певними особливостями цих сцен і розповіді про них робляться висновки як про особу їх творця, так і про специфіку його соціального оточення. Відмінність між цією і конститутивною категоріями аналогічна відмінності між «сирим» і «переробленим» матеріалом. Останній, у формі будівельних кубиків, шматочків мозаїки і тому подібного, піддається швидше впорядковуванню, ніж

моделюванню за шаблоном. Можливо, ця відмінність здається дуже тонкою, але кожен сам визначає рівень складності. Прикладом, що належить до даної категорії, може слугувати тест «Малюнок людини» або інші форми малюнкових завдань, відмінні від «вільного вираження» згідно власним схильностям.

3. Інтерпретаційні методи - як зрозуміло з визначення, піддослідний має тлумачити деякий стимул, виходячи з власних міркувань. ілюстрацією цього виду методик є ТАТ. Досліджуваному пропонуються таблиці-картини, на яких зображені відносно невизначені ситуації, що допускають неоднозначну інтерпретацію. В ході обстеження досліджуваними складається невелика розповідь, в якій необхідно вказати, що привело до зображеної ситуації, що відбувається в даний час, про що думають, що відчують дійові особи, чим ця ситуація завершиться. Передбачається, що досліджуваний ідентифікує себе з «героєм» розповіді, що дає можливість розкриття внутрішнього світу, його відчуттів, інтересів і спонукань.

4. Катартичні. Пропонується здійснення ігрової діяльності в особливо організованих умовах. Наприклад, психодрама у вигляді імпровізованої театральної вистави дозволяє суб'єкту не тільки емоційно відреагувати (ігровий катарсис) - а тим самим досягти терапевтичного ефекту, - але і дає досліднику можливість виявити конфлікти, які виносяться назовні, проблеми, іншу особистісно насичену продукцію. Ігрова техніка залучає фантазію піддослідного, і тому, є типовим прикладом даної категорії.

5. Експресивні. Аналіз почерку, особливостей мовного спілкування. Здійснення досліджуваним образотворчої діяльності, малюнок на вільну або задану тему, наприклад, методика «Дім-дереволюдина». По малюнку робляться висновки про афективну сферу особистості, рівень психосексуального розвитку та інші особливості.

6. Імпресивні. Ці методики ґрунтуються на вивченні результатів вибору стимулів з ряду запропонованих. Досліджуваний обирає найбільш бажані стимули, надаючи їм перевагу перед іншими. Наприклад, тест Люшера, що складається з 8 кольорових квадратів. Пред'являються всі квадрати з проханням обрати найбільш привабливий. Процедура повторюється з квадратами, що залишилися,

до тих пір, поки у результаті утворюється ряд, в якому кольори розташовуються за їх привабливістю. Психологічна інтерпретація виходить з символічного значення кольору. У якості стимулів можуть виступати фактично будь-які об'єкти живої чи неживої природи.

7. Адитивні (доповнюючі). Від обстежуваного вимагається завершення розпочатого речення, розповіді або історії. Ці методики призначені для діагностики різноманітних особистісних змінних, від мотивів тих або інших вчинків до відношення до статевого виховання молоді.

Особливості застосування. Переваги і недоліки проєктивних методів

Проєктні методики спрямовані на вимір властивостей особистості і особливостей інтелекту, сприйняття, ставлення до себе й оточення та багатьох інших аспектів.

Вони мають ряд особливостей, завдяки яким істотно відрізняються від стандартизованих методів, а саме:

- 1) особливостями стимульного матеріалу;
- 2) особливостями поставленого перед респондентом завдання;
- 3) особливостями обробки та інтерпретації результатів.

Позитивні риси проєктивних методів:

Відмітною особливістю стимульного матеріалу проєктивних методик є його неоднозначність, невизначеність, малоструктурованість, що є необхідною умовою реалізації принципу проєкції. В процесі взаємодії особистості із стимульним матеріалом відбувається його структуризація, в ході якої особа *проєктує особливості свого внутрішнього світу*: потреби, конфлікти, тривогу тощо.

Відносно неструктуроване завдання, яке допускає необмежену різноманітність можливих відповідей, - одна з основних особливостей проєктивних методик. Тестування за допомогою проєктивних методик - *замасковане тестування*, оскільки респондент не може здогадатися, що саме в його відповіді є предметом інтерпретації експериментатора. Проєктивні методики дають менше шансів для фальсифікації

порівняно з опитувальниками, побудованими на відомостях про індивіда.

Недоліки проєктивних методів:

Існує проблема стандартизації проєктивних методик. Деякі методики не містять математичного апарату для об'єктивної обробки отриманих результатів, не містять норм.

Ці методики перш за все характеризує якісний підхід до дослідження особистості, а не кількісний, як психометричні тести. І тому ще не розроблені адекватні методи перевірки їх надійності і надання ним валідності. Для точнішого дослідження дані, отримані за допомогою проєктних методик, слід співвідносити з даними, отриманими за допомогою інших методів.

1.4. Проєктивні методики для обстеження дітей різного віку з порушеннями розвитку

Особливості і закономірності психічного розвитку в дитинстві

Дитинство – термін, що позначає початок періоду онтогенезу – від народження до підліткового віку. Згідно з прийнятою у вітчизняній психології і педагогіці періодизацією, дитинство охоплює:

- 1) вік немовляти – від народження до одного року;
- 2) раннє дитинство – один-три роки;
- 3) дошкільний вік (вік гри) – від одного року до шести-семи років;
- 4) молодший шкільний вік – від шести-семи до десяти-одинадцяти років.

Головна соціальна функція дитинства полягає в підготовці людини до дорослої самостійної праці; вона визначає специфіку вікової диференціації, тривалість і своєрідність дитинства. Але психологічна функція кожного вікового періоду, на думку видатного вітчизняного психолога О. Запорожця, полягає не в підготовці до наступного вікового етапу онтогенезу, а в самодостатності і самоцінності кожного віку.

У різних видах дитячої діяльності, що послідовно змінюються та визначаються суспільством, відбувається відтворення (присвоєння) дитиною історично сформованих людських здібностей.

Психічний розвиток дитини вражає своєю інтенсивністю. Як зауважував великий російський письменник Л. Толстой, до 3 років людина оволодіває тим же обсягом досвіду, що потім протягом решти свого життя. Дитина оволодіває мовленням, прямоходінням, навчається діяти з найпростішими побутовими предметами. Виникають перші види діяльності, що мають цілеспрямований, планований характер, значного розвитку досягає спілкування як з дорослими, так і з однолітками, поведінка дитини спрямовується нею згідно з вимогами дорослих, закріпленими у правилах. Тобто у дитинстві закладається фундамент розвитку психічних процесів, функцій, властивостей та особистості в цілому.

На дитинство припадає значна кількість так званих сензитивних періодів, коли певна психічна функція розвивається особливо інтенсивно. Тому гетерохронність (нерівномірність) психічного розвитку у цьому періоді виявляється особливо помітно. Повільний розвиток пасивного мовлення протягом першого року життя завершується нібито раптовою появою активного мовлення у кінці 1-го року – перших слів, а згодом і речень. Одразу після народження опорно-руховий апарат відстає у розвитку від аналізаторних систем (зору, слуху, дотику), що виявляється в обмежених можливостях дитини самотійно пересуватись, нездатності втримати предмет у руці тощо. У період від 1 до 3 років, навпаки, дитина краще засвоює ті властивості предметів, які відчуває на дотик і спирається на них у своїх діях з цими предметами (форма, розмір), а не ті, які сприймає зором (колір).

Серед живих істот саме дитина людини народжується найбільш безпомічною та залежною від догляду оточуючих людей. Ця обставина дала Л. Виготському підставу зауважити про те, що новонароджений – найбільш соціальна істота серед усіх інших. Водночас потенції розвитку у новонародженого – максимальні й залежать від тих умов, які будуть створені дорослими. Так, діти, з якими батьки постійно й

доброзичливо спілкуються, починають розмовляти раніше за малюків, позбавлених батьківського піклування в інтернатних установах.

З іншого боку, успіхи у психічному розвитку дитини спираються на її фізичне здоров'я, яке забезпечує активність малюка, його інтерес до оточуючого. Хвора дитина квола, байдуже сприймає дорослих та іграшки, не прагне самостійно пересуватись, брати різні предмети та маніпулювати ними. Першим свідченням пізнавального ставлення дитини до оточуючого є її орієнтувальні реакції, які стимулюють розвиток сенсомоторних потреб у рухах і враженнях. Сенсорні та рухові потреби тісно пов'язані. Рухові потреби реалізуються через активність дитини. У разі якщо здоров'я малюка порушується, її активність знижується, а разом із тим обмежуються і можливості пізнавального розвитку на основі відчуттів та сприймання оточуючого.

Дітям властива висока вразливість, швидкі зміни настрою, стомлюваність, імпульсивність. Нестійкість психіки дитини, залежність її стану від умов, створених дорослими – це водночас і її висока пластичність, яка визначає можливість інтенсивного розвитку в процесі навчання й виховання.

Молодший шкільний вік – вік 6–10-річних дітей, які навчаються в I–IV класах сучасної вітчизняної початкової школи.

У молодшому шкільному віці у дитини формується навчальна діяльність, яка є для неї провідною. Молодший школяр переходить від гри до учіння як основного способу засвоєння людського досвіду, вираженого у формі наукового знання. Будучи перехідним, молодший шкільний вік володіє глибокими потенційними можливостями фізичного і духовного розвитку дитини.

Психічний розвиток виступає як процес кількісних та якісних змін, що відбуваються у ході діяльності та спілкування дитини. Психічний розвиток відзначається такими *закономірностями*:

1. Гетерохронність: нерівномірний, хвилеподібний характер розвитку окремих психічних процесів особистості. Для кожної психічної властивості є специфічний період, коли вона розвивається найбільш інтенсивно. Ці періоди – сензитивні. Наприклад, для розвитку мовлення сензитивним є період до 2-х років, потім можливості й темпи розвитку мовлення значно знижуються.

2. Асинхронність: різні психічні функції мають різні сензитивні періоди і за тривалістю, і за віком їх настання.

Наприклад, у дошкільників провідним процесом у психічному розвитку є пам'ять, а у молодшого школяра – мислення. Л.С Виготський про цю особливість висловився таким чином: для дошкільників подумати означає згадати, а для молодшого школяра згадати означає подумати.

3. Стадіальність: етапи розвитку мають певну послідовність і взаємопов'язані. Новий етап виникає на основі попереднього і вносить свої неповторні риси у психіку дитини. Тому кожна стадія має свою цінність і жодну з них не можна вилучити із загального ходу розвитку дитини. Відповідно ставиться завдання не скоротити період дитинства, а, навпаки, збагатити його, щоб розвиток був найбільш ефективним. Максимальне розкриття всіх можливостей віку для психічного розвитку дитини О. Запорожець назвав ампліфікацією.

Характеристиками кожної стадії психічного розвитку виступають соціальна ситуація розвитку, основні новоутворення психіки й особистості та провідна діяльність.

4. Диференціація та інтеграція психічних процесів і властивостей. Диференціація означає послідовне ускладнення психіки шляхом накопичення новоутворень. Так, після народження найбільш розвиненим психічним процесом є відчуття, на його основі виникає сприймання, потім пам'ять, згодом – наочно-дійове мислення та уява.

Інтеграція – зміцнення та розширення зв'язків між окремими психічними утвореннями. Так, завдяки розвитку волі з'являються довільна увага, пам'ять, управління емоціями. Дорослий володіє всіма видами мислення, які в онтогенезі з'явилися послідовно.

5. Зміна співвідношення детермінант психічного розвитку. З віком у дитини змінюється співвідношення біологічних і соціальних факторів психічного розвитку. Із розширенням зв'язків дитини із соціальним середовищем зростає роль соціальних впливів. Змінюються і самі соціальні детермінанти (сім'я, школа, клас, друзі).

6. Пластичність – здатність психіки до змін, яка з віком знижується. Так, дитина до 2–3 років може оволодіти будь-якою мовою, залежно від соціального оточення і незалежно від раси чи

національності. Але вже у шкільному віці засвоєння нової мови значно ускладнюється. Пластичність виявляється також у компенсації певних недоліків одних властивостей посиленням розвитком інших. Наприклад, послаблені зір чи слух спричиняють посилення дотику, нюху.

Л. Виготський сформулював ряд *закономірностей* психічного розвитку дитини:

1. Дитячий розвиток має складну організацію в часі: свій ритм, який не збігається з ритмом часу, і свій темп, який міняється в різні роки життя. Так, рік життя в дитинстві не дорівнює року життя в підлітковому чи юнацькому віці.

2. Закон метаморфози в дитячому розвитку: розвиток є ланцюгом якісних змін. Дитина не просто маленька копія дорослого, яка менше знає або менше вміє, а істота, що володіє якісно відмінною психікою.

3. Закон нерівномірності дитячого розвитку: кожна сторона в психіці дитини має свій оптимальний період розвитку. З цим законом пов'язана гіпотеза Л. Виготського про системну і смислову будову свідомості.

4. Закон розвитку вищих психічних функцій. Вищі психічні функції виникають спочатку як форма колективної поведінки, як форма співпраці з іншими людьми і лише згодом вони стають внутрішніми індивідуальними (формами) функціями самої дитини. Відмітні ознаки вищих психічних функцій: опосередкованість, усвідомленість, довільність, системність; вони формуються за життя; вони утворюються в результаті оволодіння спеціальними знаряддями, засобами, виробленими в ході історичного розвитку суспільства; розвиток зовнішніх психічних функцій пов'язаний з навчанням в широкому сенсі слова, він не може відбуватися інакше як у формі засвоєння заданих зразків, тому цей розвиток проходить ряд стадій.

Специфіка дитячого розвитку полягає в тому, що воно підкоряється не дії біологічних законів, як у тварин, а дії суспільно-історичних законів.

Зона найближчого розвитку – це відстань між рівнем актуального розвитку дитини і рівнем можливого розвитку, визначеним за допомогою завдань, що вирішуються під керівництвом дорослих. Як

зауважує Л. Виготський, «зона найближчого розвитку визначає функції, ще недозрілі, але які знаходяться в процесі дозрівання...»

Зона найближчого розвитку – симптом, критерій в діагностиці розумового розвитку дитини. Відображаючи зону ще не сформованих, але вже дозріваючих процесів, зона найближчого розвитку дає уявлення про внутрішній стан, потенційні можливості розвитку і на цій основі дозволяє зробити науково обґрунтований прогноз і практичні рекомендації. Визначення обох рівнів розвитку – актуального і потенційного, а також одночасно і зони найближчого розвитку – складають разом те, що Л. Виготський називав нормативною віковою діагностикою на відміну від симптоматичної діагностики, що спирається лише на зовнішні ознаки розвитку.

Таблиця 1.1

**Порівняльна періодизація психічного розвитку і
психопатологічної симптоматики в дитинстві (Anthony, 1970)**

Вік	Стадія психосексуального розвитку (Фрейд)	Стадія психосоціального розвитку (Еріксон)	Стадія когнітивного розвитку (Піаже)	Стадія афективного розвитку (Джерсідд)	Психопатологічні симптоми (Ентоні)
0–1,5	оральна	довіра– недовіра	сенсомоторна	страхи перед темнотою, чужими, самотністю, раптовими звуками, безпорадністю	аутизм, анаклітична депресія*, порушення харчування і сну
1,5–3	анальна	автономія – сумнів/сором	символічна	страх розлуки, страх бути покинутим, страх перед раптовими рухами	симбіотична поведінка, негативізм, упертість, боязкість/ сором'язливість, нічні страхи
3–5	генітальна едипова	ініціатива – почуття провини	інтуїція, уявлення	страхи перед: тваринами, уявними істотами, травмою, образою	фобії, кошмарні сновидіння, проблеми мовлення, енурез, енокпрез, страхи
6–11	латентна	старанність – почуття власної	конкретні операції	страхи перед: шкільними	шкільні проблеми, страх

		неповноцінності		невдачами, страх бути висміяним, страх втрати власності, фізичної вади, хвороби, смерті	школи, шкільна фобія, нав'язливості, конверсійні симптоми, тики
--	--	-----------------	--	---	---

Періодизація психічного розвитку епохи дитинства за Ельконіним виглядає так:

Епоха дитинства – від народження до 10–11 років:

1. Вік немовляти – від народження до одного року; в ньому виділяють період новонародженості – приблизно 4–6 тижнів після народження. Завершення цього періоду знаменує виникнення комплексу поживавлення – встановлення соціального контакту з матір'ю.

2. Вік раннього дитинства – один-три роки; в цьому віці виділяють наступні періоди: 1) період домовленнєвого розвитку (від 1 до 1,5 року); 2) період мовленнєвого розвитку (від 1,5 до 3 років).

3. Дошкільний вік (вік гри) – від трьох до шести-семи років. Його називають віком гри, оскільки саме гра є провідною діяльністю дошкільного віку. В дошкільному віці виділяють три періоди: молодший дошкільний вік (3–4 роки), середній дошкільний вік (4–5 років) і старший дошкільний вік (5–6-7 років).

4. Молодший шкільний вік – від шести-семи до десяти-одинадцяти років.

Психічний розвиток дошкільника

Успіхи дитини в оволодінні предметами ґрунтуються на основі наслідування зразків дорослих. Прагнення дитини до наслідування набуває генералізованого характеру, переноситься з конкретних способів дій на всю поведінку дорослого, на його взаємини з оточуючими.

Прагнення дошкільника стати дорослим, наслідувати його соціальні функції не може мати реального втілення, тому виникає сюжетно-рольова гра – провідна діяльність дошкільного віку.

Головним змістом сюжетно-рольової гри виступає моделювання міжособистісних взаємовідносин дорослих людей.

Прагнення до наслідування дорослих реалізується й за допомогою інших видів діяльності, що активно формуються у дошкільника: продуктивної, образотворчої, трудової. У цих видах діяльності дитина, як і у сюжетно-рольовій грі, прагне охопити дійсність у її цілісності, у взаємозв'язках між її складниками, що стає можливим на основі достатнього інтелектуального розвитку. Діяльність дошкільника відзначається знаково-символічним характером.

Головним підсумком розвитку всіх видів діяльності, з одного боку, виступає оволодіння моделюванням як центральною розумовою здатністю (Л. Венгер), з другого боку, формування довільної поведінки (О. Леонт'єв, Д. Ельконін).

Форми спілкування дитини:

На першому етапі у 3–4 роки формується позаситуативно-пізнавальна форма спілкування дорослого й дитини, змістом якого виступає обговорення пізнавальних проблем, задовольняється інтерес дитини до оточуючого.

У 5–7 років спілкування дошкільника з дорослим носить позаситуативно-особистісний характер, обговорюються проблеми людських взаємин, моралі. Інтенсивно розвиваються форми і зміст спілкування з однолітками, що виступає необхідною умовою організації та проведення сюжетно-рольових ігор.

Протягом дошкільного віку дитина проникає у сутність людської діяльності, переходить від її зовнішніх ознак та атрибутів до глибинного смислу й значення. Центральне новоутворення особистості дошкільника полягає у тому, що відбувається перебудова внутрішньої позиції дошкільника, яка підготовлює його до вступу в школу, до оволодіння новим видом діяльності – учінням.

Основні досягнення у психічному розвитку дошкільника:

☐ потреба дошкільника увійти у світ дорослих, що виникає наприкінці раннього віку, зумовлює засвоєння ним позаситуативно-пізнавальної та позаситуативно-особистісної форм спілкування з

дорослим, а також оволодіння широким колом видів діяльності – сюжетно-рольовою грою, продуктивною, трудовою, побутовою;

❑ види діяльності дошкільника мають моделюючий характер і відбуваються у системі дитина–предмет–дорослий, що реалізовується по-різному залежно від виду діяльності;

❑ пізнавальні процеси набувають довільного характеру, інтелектуалізуються;

❑ важливими новоутвореннями особистості виступають моральні інстанції, супідрядність мотивів, диференційована самооцінка, усвідомлення своєї особистості;

❑ центральним новоутворенням особистості дошкільника виступає нова внутрішня позиція, новий рівень усвідомлення свого місця в системі суспільних відносин, які породжують готовність дитини до суспільно значущої діяльності учіння.

Психічний розвиток молодшого школяра

Молодший шкільний вік, як і будь який віковий період, згідно концепції Л. Виготського, – це культурно-історична категорія, що фіксує особливості психічного розвитку дитини з позиції досягнення соціальних завдань і змісту освітнього процесу як невід’ємної складової ціннісних пріоритетів певного суспільства. Тож психологічні особливості молодшого шкільного віку як особливої ланки всього шкільного онтогенезу не можуть вважатися незмінними.

За І. Бехом, суб’єктність стає фундаментальним психологічним новоутворенням сучасної дитини молодшого шкільного віку. З огляду на це, доцільно виокремити три сфери існування рефлексивних процесів, які пронизують, але не зводяться одна до одної (І. Бех, 2006).

1. Мислення, діяльність. Мислення, спрямоване на розв’язання завдань, не може обійтися без рефлексії для усвідомлення підґрунтя власних дій. Саме в дослідженнях цієї сфери набуло великого поширення розуміння феномену «рефлексія» як спрямованості мислення на самого себе, на власні процеси і власні продукти.

2. Комунікація і кооперація. Тут рефлексія виступає механізмом виходу в позиції «над», «поза», які забезпечують координацію дій і організацію взаєморозуміння партнерів.

3. Самосвідомість. Вона потребує рефлексії в самовизначенні внутрішніх орієнтирів і способів розмежування «Я» і «не-Я». Тут відбувається розмова (діалог) молодшого школяра із самим собою з приводу своєї компетентності чи особистісної розвиненості, порівняння із самим собою та фіксація власних змін. Лише в цій сфері молодший школяр стає по-справжньому здатним до самозміни, він учить і виховує самого себе (за допомогою дорослого й інших дітей).

Другим віковим надбанням сучасного молодшого школяра, яке певною мірою змінює традиційні наукові уявлення про закономірності розвитку особистості в онтогенезі, є більш системний і змістовно диференційованіший процес його індивідуалізації.

Особливості молодшого шкільного віку (6–11 років)

По-перше, кардинально змінюється соціальний статус – вона стає школярем. В неї з'являються обов'язки, яких раніше не було і які визначаються тепер не лише дорослими, а й оточуючими однолітками. На чільне місце в житті дитини виходить пізнавальна діяльність, в процесі якої вона отримує та переробляє величезні обсяги інформації.

По-друге, значних змін зазнає психічна сфера. Тепер дитина повинна пристосуватись до вчителя, нових знайомих, виховати в собі волюв якості для успішного здійснення навчальної діяльності тощо.

Зміна діяльності вимагає змін у мисленні. Якщо для початкових стадій даного вікового періоду характерне наочно-дійове мислення, то в подальшому у дитини формуватиметься абстрактно-логічне.

Головна когнітивна особливість цього періоду полягає в тому, що розумові операції, які виконує дитина, стають зворотними. Якщо раніше процес її інтелектуального розвитку характеризувався тим, що зовнішні дії, які вона виконувала, поступово трансформувались у внутрішні, то тепер дитина здатна перенести дії, виконувані нею в психічній сфері, у зовнішню, тобто предметну сферу своєї діяльності.

На цьому рівні мислення дитини може виконувати наступні операції:

- збереження – становить собою особливий вид понять, що відображають незмінність основних властивостей предметів незалежно від умов, в яких вони знаходяться;

- консервація – властивість індивіда бачити незмінне на фоні видимих, таких, що лише здаються, змін;
- класифікація – здатність визначати групу об'єктів за якоюсь ознакою;
- серіація – здатність дитини розташовувати набір елементів у відповідності до наявного між ними зв'язку;
- транзитивність – суть її закладена в розумінні формул типу $a = b, b = c$, тоді $a = c$.

В даний віковий період у дитини активно розвивається мова і мовлення, а їх вивчення стає для неї цілеспрямованою діяльністю.

Дитина знайомиться ще й з новим для неї видом мовлення – писемним, який, на думку багатьох учених, є складнішим за усне, і процес вираження думок протікає неоднаково під час використання різних видів мовлення. Крім того, здатність «бачити» букви та слова – це не пасивний процес, а пошук перцептивних об'єктів, які вже мають свої репрезентації в пам'яті.

Під впливом діяльності, яку доводиться виконувати дитині, в неї змінюється характер функціонування її пам'яті. Основним видом пам'яті стає довільна. Бурхливий розвиток мнемічних характеристик дитини, що відбувається у шкільні роки, тісно пов'язаний з процесом навчання. Процес засвоєння дитиною нових знань зумовлює розвиток у неї довільної пам'яті. Тепер дитина запам'ятовує та відтворює не лише те, що їй цікаво і тоді, коли вона цього бажає, а й те, що подається і вимагається в школі.

Високого рівня розвитку в дітей молодшого шкільного віку набуває механічна пам'ять, що за перші три-чотири роки навчання досягає високого ступеня сформованості. Дещо нижчі темпи розвитку логічної пам'яті.

На думку О. Запорожця, саме в період молодшого шкільного віку інтенсивно розвивається сприйняття дитини. Надалі перцептивні можливості постійно вдосконалюються.

Розвиток уяви в дітей молодшого шкільного віку характеризується появою продуктивних образів уявлення (в дошкільнят переважають репродуктивні). Також діти у цьому віці вже здатні за бажанням уявити та описати досить яскраво якусь річ, тобто

в них вже наявна здатність до оперування динамічними образами, тоді як на попередньому етапі образи були статичними. Крім цього, в молодшому шкільному віці формуються індивідуальні відмінності між уявленнями дітей.

Молодший шкільний вік також позначається суттєвими змінами в якісних характеристиках уваги. В цьому віці увага дитини стає довільною, але це відбувається не одразу. Досить довгий час, особливо в початкових класах, сильною та конкуруючою з довільною залишається мимовільна. Розвиток уваги в дітей даного вікового періоду тісно пов'язаний з виконуваною ними діяльністю.

Дитина молодшого шкільного віку опановує своєю поведінкою. Це пов'язано з тим, що вона точніше, більш диференційовано досягає норми поведінки, вироблені суспільством. Опановуючи здатністю володіти своїми почуттями, молодший школяр проявляє свій гнів не стільки в моторній формі (у бійці), скільки у словесній (осуд, сварка); з'являються нові відтінки у вираженні почуттів (іронія, насмішка, сумнів).

У дітей цього віку розвиваються вищі почуття – естетичні, соціальні. Особливу роль відіграє формування моральних почуттів: почуття товариськості, відповідальності за клас, співчуття до горя навколишніх людей, занепокоєння через несправедливість тощо. При цьому формуються такі почуття внаслідок конкретних впливів, спостереженого вчинку, враження від слів учителя.

Новим джерелом виникнення у молодшого школяра різних переживань є не тільки навчання, а й колектив класу, з яким встановлюються нові соціальні зв'язки. Такі зв'язки виникають на основі різноманітних видів спілкування, зумовлених діловими взаєминами під час виконання доручень, загальною відповідальністю за дії класу, взаємною симпатією тощо.

Проективні методики для обстеження дітей дошкільного віку

Для психодіагностики дітей дошкільного віку найбільш адаптованими є такі:

Казки-тести Луїзи Дюсс;

Неіснуюча тварина;

Сім'я тварин;

Два будиночки;
Методика на виявлення дитячих страхів;
Кактус;
Чого не вистачає на малюнку? (Діагностика сприймання)
Методика Childhood (дитинство) ... (Додаток А)

Проективні методики для обстеження дітей шкільного віку

Для діагностичного обстеження молодших школярів можуть бути використані деякі методики для дошкільного віку. Ряд методик орієнтовано на вікову категорію від 3-4-5 до 10 років. Наприклад:

Малюнок сім'ї;
Колірний тест відносин;
Методика Рене Жиля;
Сходинки;
Вулкан;
Галявина;
Матриці Равена (рівень інтелектуального розвитку);
Тест на виявлення шкільної тривожності... (Додаток А)

Проективні методики для роботи з дорослими, батьками

Для роботи з дорослими може бути використана значна частина поширених проективних методик, які не прив'язані суто до молодшого дитячого віку, наприклад:

Дім, дерево, людина
Неіснуюча тварина
Малюнок сім'ї
Тест Люшера
Людина під дощем
Людина, яка зриває яблуко з дерева
Піктограми Лурії,
Коректурна проба
Кола (творчі здібності)
Подорож
Тест руки Вагнера (діагностика агресивності)
Незакінчені речення та ін. (Додаток Б)

1.5. Психологічні основи корекційно-виховних впливів на підлітків (у контексті проєктивних методик)

Причини появи важковиховуваності у підлітковому віці

Розбудова незалежної України, перехід до ринкових відносин викликали необхідність перегляду виховних концепцій, оновлення підходів до формування та становлення особистості в сучасній соціально-педагогічній ситуації.

Це знайшло втілення у державних документах: у «Концепції виховання особистості в умовах розвитку української державності», у «Концепції громадянського виховання», у «Концепції національного виховання», в Концептуальних засадах реформування середньої школи (Нова українська школа), у «Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті», у Законах «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Діти України», «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності» та ін.

На сучасному етапі розвитку суспільства в умовах війни, в силу нерегульованого впливу ЗМІ, вулиці, невтручання частини батьків у процес формування особистості дитини, зростання дітей у неблагополучних сім'ях, процвітання злочинності, наркоманії, проституції загострилася проблема збільшення кількості дітей групи ризику: на жаль, серед них все частіше проявляються жорстокість, грубість, злість у ставленні до людей, крадіжки, хуліганство, пияцтво, наркоманія та інші асоціальні прояви.

Ці явища стали дуже серйозною проблемою як для суспільства взагалі, так і для закладів освіти як структурних його одиниць, зокрема. Найбільш яскраво ці соціально-негативні явища розпочинають проявлятися у підлітковому віці. Підлітковий період (10-11 – 14-15 років) – найбільш складний віковий етап. Він є найвідповідальнішим періодом у становленні особистості. Саме в цьому віці народжується громадянин (В. Сухомлинський): формуються спрямованість, основи моральності, стійка система ставлень до себе, людей, суспільства, оточуючої дійсності.

Серед українських дослідників останніх десятиріч проблему відхилень у поведінці неповнолітніх вивчали такі відомі вчені

(психологи, педагоги, медики, юристи), як А. Антонова, Б. Баєв, Е. Драніщева, З. Зайцева, І. Запорожан, Н. Каменська, О. Киричук, І. Ковчина, Г. Корда, Е. Кульчицька, І. Лисенко, І. Литвинов, Н. Максимова, В. Маценко, В. Мурзенко, В. Оржеховська, Л. Островська, І. Парфанович, В. Пелипець, Є. Петухов, Е. Погребняк, О. Селецький, П. Середа, М. Синьов, С. Тарарухін, В. Татенко, Т. Титаренко, Т. Федорченко, М. Фіцула, С. Яковенко, Л. Янкіна та інші.

У їх працях подано психолого-педагогічні особливості дітей з тими, чи іншими відхиленнями у поведінці, визначені причини появи важковиховуваності, висвітлено сутність, завдання, закономірності, принципи, засоби, форми та методи роботи з «важкими дітьми».

У науці існують спеціальні поняття, пов'язані з назвами дітей, які проявляють негативізм у своїй поведінці: «соціально дезадаптовані», «важковиховувані», «педагогічно занедбані». Незважаючи на те, що між цими групами дітей існують спільні ознаки, основною з яких є прояв негативізму у поведінці, розглядати в одній площині їх не можна. Однак, між ними існують деяка взаємозумовленість та послідовність.

Так, «соціально дезадаптовані» діти – це ті, які в силу різних причин не змогли адаптуватися в соціальному середовищі, а значить і забезпечити умови для реалізації мети, задоволення інтересів, потреб тощо.

«Важковиховувані» – ті діти, які не здатні правильно сприймати і засвоювати основні норми і вимоги та піддаватися виховним впливам. У них проявляється неадекватне ставлення до навчання, норм поведінки, знижується або й втрачається почуття відповідальності за свої вчинки; вони активно не сприймають виховні впливи та чинять їм опір. І однією з основних причин появи важковиховуваності є те, що на попередньому етапі свого життя вони не змогли соціально адаптуватись, самоствердитися, задовольнити свої потреби, бажання, інтереси, прагнення.

«Педагогічно занедбані» – це стан дітей, в якому вони опинилися через неправильне виховання чи відсутність його протягом тривалого часу. Частіше за все, педагогічно занедбані діти – в минулому важковиховувані. Але в практичній роботі та й в наукових дослідженнях терміни «педагогічно занедбані» та «важковиховувані»,

спираючись на спільні ознаки, які їм властиві, вживаються часто як слова-синоніми.

Для характеристики відхилень від норм поведінки в психології використовують спеціальні терміни: «делінквентність» та «девіантність». Термін «делінквентна поведінка» визначає психологічний нахил до правопорушень. «Девіантна поведінка» – це система вчинків з відхиленнями від загальноприйнятих норм, чи то норм психічного здоров'я, права, культури, моралі. Така поведінка поділяється на дві великі категорії:

а) поведінка, що відхиляється від норм психічного здоров'я і характеризується наявністю явної або прихованої психопатології;

б) антисоціальна поведінка, яка порушує якісь соціальні, культурні або правові норми. Коли такі вчинки незначні, їх називають правопорушеннями, а коли серйозні і караються в кримінальному порядку – злочинами. Відповідно говорять про делінквентну (протиправну) і кримінальну (злочинну) поведінку.

Психологією встановлено, що до початку кожного вікового періоду створюються своєрідні, специфічні, виняткові, єдині і неповторні відносини, стосунки між дитиною і оточуючою дійсністю, перш за все – соціальною. У зв'язку з цим психологи вводять поняття «соціальної ситуації розвитку». Цим поняттям вони позначають поєднання внутрішніх процесів розвитку і зовнішніх умов, які є типовими для кожного віку і обумовлюють динаміку психічного розвитку протягом відповідного вікового етапу і нові якісно своєрідні психологічні утворення, які з'являються у цей період. Іншими словами, соціальна ситуація розвитку має три основні складові: внутрішні процеси розвитку; стосунки, відносини з соціальною дійсністю, середовищем, в якому живе дитина; психологічні новоутворення віку.

У підлітковому віці, як доведено психолого-педагогічною наукою і підтверджено практикою, девіантна поведінка проявляється частіше, ніж у інших вікових групах. Тому ця вікова категорія представляє собою групу підвищеного ризику.

Щоб попереджати соціально-негативні прояви в підлітковому віці, треба перш за все з'ясувати причини їх появи. В цьому нам

допоможе розібратися аналіз соціальної ситуації розвитку підлітків та її впливу на їх становлення та формування.

Для внутрішніх процесів розвитку підлітків характерним є інтенсивний і нерівномірний фізичний розвиток: ріст тіла, розвиток і формування усіх органів і систем організму, статеве дозрівання. Ці процеси накладають суттєві відбитки на самопочуття, емоційний стан, ставлення до людей, природи, до самого себе, вчинки та поведінку підлітків взагалі. Часто свою тимчасову диспропорційність, нескладність підліток намагається компенсувати такими негативними проявами як грубість, напускна бравада, мета яких – відволікти увагу від своєї зовнішності. Будь-який акцент на його неідеальній поки що зовнішності або миттєве зауваження відносно неї може вивести підлітка з рівноваги і призвести до непередбачуваних негативних реакцій.

У перехідному періоді відбуваються суттєві зрушення у розвитку психологічних функцій, формуванні спрямованості та моральності особистості підлітка.

Отже, у підлітковому віці розпочинають розвиватися ті внутрішні процеси, які призведуть на кінець цього періоду до формування відносно самостійної і стійкої системи відносин підлітка до оточуючих і до самого себе.

Велику роль у формуванні особистості підлітка відіграє середовище, в якому він знаходиться, а також відносини, які у нього складаються з його соціальним оточенням.

Соціальне середовище, в якому перебувають сучасні підлітки, характеризується своєрідними соціальними процесами: військовим станом, кризовими умовами суспільного життя, розвитком ринкових відносин, змінами в ідеологічних концепціях, проявами акселеративних явищ, появою підліткових і молодіжних субкультур, різних форм шлюбу, більшими можливостями автономії у діяльності, реалізації своїх здібностей, задоволення потреб, розвитку талантів. Зазначені процеси визначають умови життя підлітків на сучасному етапі і по-різному впливають на них: з одного боку виступають факторами прискореного розвитку і дорослішання, а з іншого – породжують багато проблем.

Життя школи для підлітків є органічною частиною їх власного життя, а шкільний колектив і особливо класний колектив виступають тим найближчим середовищем, яке розпочинає безпосередньо визначати формування багатьох найважливіших якостей їх особистості. Місце підлітка в складній системі взаємовідносин в колективі підлітків залежить виключно від особистих, і, в першу чергу, морально-психологічних якостей самого школяра. Ступінь емоційного благополуччя визначається його статусом у системі особистих взаємовідносин у колективі. А реальний статус підлітка в системі відносин визначає і його поведінку.

Комплекс суспільно негативних рис, таких як впертість, грубість, жорстокість, зазнайство, зухвалість, небажання дотримуватися правил поведінки та ін., часто виникає як форма протесту проти ставлення до нього, яке склалося у оточуючих і як спосіб ствердити себе у своїх власних очах. Неодноразове повторення таких проявів закріплюється на рівні підсвідомості і переходить у звички негативної поведінки.

Психологи однією із головних причин появи важковиховуваності вважають неспроможність дитини соціально сприйнятливим способом компенсувати свою непристосованість до соціального оточення. Отож, соціальне середовище є одним із головних факторів формування особистості підлітка.

Важливою складовою соціальної ситуації розвитку підлітків виступають і психологічні новоутворення віку, до яких відносяться: самооцінка, почуття дорослості, «Я – концепція», рефлексія, пошук ідеалу.

Самооцінка – це судження людини про наявність, відсутність чи слабкість тих чи інших якостей, властивостей у порівнянні їх з певним зразком, еталоном. Вона виявляє оцінне ставлення людини до себе, свого характеру, зовнішнього вигляду, мови і т. д.

Важливим джерелом розвитку самооцінки є оцінка оточуючими людьми результатів поведінки та діяльності людини, а також безпосередньо якостей її особистості. Дослідники відмічають, що у підлітковому віці особливо великого значення набувають оцінки товаришів. Підлітки прислуховуються до них навіть більше, ніж до

оцінок учителів та батьків. Отже, саме колектив ровесників найбільше впливає на формування самооцінки.

Самооцінка може бути адекватною і неадекватною, завищеною і заниженою, стійкою і нестійкою.

Найліпшим видом самооцінки є адекватна, проте у підлітків вона зустрічається рідко. Негативний відбиток на психіці підлітка залишає занижена або завищена самооцінка.

Людина із завищеною самооцінкою часто може викликати роздратування інших людей, оскільки здебільшого поводить себе зверхньо, дивиться на інших з висоти свого «Я». Демонструючи свою бездоганність, вона зневажає оточуючих. Люди із завищеною самооцінкою дуже образливі. Вони ображаються на всіх, хто не підтверджує їх досконалість. Такі люди не сприймають критику та зауваження. Вони або ігнорують критику, або вона їх ображає.

Занижена самооцінка породжує такі риси характеру: боязкість, замкнутість, несамостійність, залежність від інших, перекручене сприйняття оточуючих, невпевненість і т. п. Вона є причиною поганого настрою та песимістичних думок. Вона також породжує комплекс неповноцінності.

Звісно, людям із завищеною чи заниженою самооцінкою жити важко. Така самооцінка у підлітків іноді стає причиною підліткового суїциду. Таким чином, підліткова самооцінка потребує великої уваги батьків та педагогів. Підлітки із заниженими чи завищеними самооцінками – потенційні девіанти.

У підлітковому віці послідовно з'являються два нових новоутворення, дві нові форми самосвідомості: почуття дорослості та «Я – концепція». Підліток – вже не дитина, проте ще не доросла людина. Він намагається швидше потрапити у світ дорослих. Це прагнення отримало назву «почуття дорослості».

Почуття дорослості – це прагнення підлітків бути і вважатися дорослими, заперечуючи свою належність до дітей. Потреба бути і вважатися дорослими в підлітковому віці перетворюється на домінуючу. Підліток ще не може жити життям дорослих, але прагне цього найбільше. Перш за все це виявляється в намаганні жити і діяти з дорослими. При цьому, в першу чергу, приймаються більш доступні

боки дорослості, які чуттєво сприймаються: зовнішній вигляд, поведінка, види відпочинку, розваги, косметика, різноманітні прикраси, лексикон і т. д.

Дуже важливо, щоб підліток наслідував позитивні сторони дорослості (високий рівень інтелекту, відповідальність, тактовність і т. д.), а це дуже важко, тому часто зустрічаються випадки, коли підлітки вживають алкоголь, тютюнові вироби, ненормативну лексику, намагаючись бути схожими на дорослих.

Почуття дорослості викликає у підлітків прагнення до самостійності та незалежності, звідси – хвороблива чутливість до оцінки дорослих, гостра реакція на критику, на ігнорування їх дорослості, на недооцінювання їх прав. Підліток прагне, щоб дорослі поважали його думки, погляди. Ставлення до нього старших, як до «маленького», глибоко ображає його.

Почуття дорослості – новоутворення молодшого підліткового віку (до 15 років). Далі з'являється нове психологічне новоутворення – «Я- концепція».

«Я-концепція» – відносно стійка, більшою або меншою мірою усвідомлювана система уявлень індивіда про самого себе, на основі якої він будує взаємодію з іншими людьми і ставиться до себе. Вона може бути позитивною, амбівалентною (суперечливою), негативною.

Як уже зазначалося вище, в підлітковому віці з'являється нове психологічне новоутворення – рефлексія. Рефлексія (від лат. reflexio – вигин, відображення) – це процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів. Це осмислення людиною передумов, закономірностей і механізмів власної діяльності, соціального та індивідуального способу існування.

Рефлексія є системоутворюючим елементом в структурі самосвідомості особистості. Від інтенсивності розвитку рефлексивних здібностей залежать якісні характеристики таких структурних компонентів самосвідомості як самооцінка, «Я-концепція», внутрішня позиція, образ «Я». Категорія рефлексії є важливою критеріальною основою моральної свідомості, етичної оцінки та моральної саморегуляції.

Рефлексія допомагає підліткові побачити себе «зі сторони». Підліток починає розуміти всі свої недоліки. Він прагне стати кращим. Тому підліток розпочинає шукати собі ідеал, на якого хоче бути схожим. Іноді ідеалом є узагальнений образ, образ як синтез основних, особливо значущих рис. Часто в якості ідеалу виступає історична особистість, в якій ці риси особливо яскраво втілилися. Наявність певного ідеалу вносить чіткість та єдність у спрямованість особистості.

Ідеал – це зразок досконалості. Ідеал поєднує ціннісні орієнтації, життєві принципи й плани, рівень досягнень, задуми й дії в цілісну лінію обдуманого поведінки, життєвого шляху людини. Значний інтегративно-регулятивний й мотиваційно-спонукальний вплив має ідеал на формування молодого покоління, визначаючи вибір підлітками їхньої життєвої стратегії. Ідеал у підлітка викликає бажання працювати над собою, щоб наблизитись до нього, але іноді може виражатись в пасивно-спостережливому ставленні до зразка.

Як було зазначено вище, ідеал може бути позитивним і негативним. Іноді ідеалом може стати реальна знайома людина (вчитель, друг, батько, мати і т. д.). Від обраного ідеалу залежить становлення та формування особистості підлітка.

Отже, ми з'ясували, що у підлітковому віці відбуваються суттєві зміни на фізіологічному та психологічному рівнях. Швидкі темпи росту, статеве дозрівання відіграють значну роль у формуванні образу фізичного «Я». У зв'язку з фізіологічними змінами у підлітків часто з'являється незадоволеність собою (дисморфобія), яка викликає депресивні стани. На фоні фізіологічних змін з'являються нові психологічні утворення, ігнорування якими з боку вихователів призведе до появи важковихованості та асоціальних проявів.

Змінюється провідний тип діяльності, стосунки з оточуючими набувають іншого характеру, підлітки стають дуже емоційними, підвищуються рівень агресивності та тривожності. Таким чином, підлітковий вік є одним із найскладніших періодів особистісного розвитку.

Ураховуючи психолого-педагогічні особливості підліткового віку, можна виокремити цілий ряд заходів профілактичної роботи з попередження соціально-негативних проявів серед підлітків:

1. Проводити необхідну просвітницьку роботу з підлітками відносно їх фізіологічного розвитку. Бажано запрошувати для цього і фахівців з різних областей науки: лікарів, сексопатологів та ін. Тактовно пояснювати підліткам фізіологічні особливості їх віку та сутність змін, які з ними відбуваються. Наголошувати на тому, що усі диспропорції в тілі, незграбність, нескладність – явища тимчасові, через них проходить кожний, але вони в цьому віці мають бути.

Проводити аналогічну роботу із оточуючими підлітка: батьками, друзями, товаришами. Не припускатися навіть легкої іронії, насмішки, глузування відносно їх зовнішнього вигляду. Навпаки, акцентувати увагу свою і оточуючих на позитивних рисах, які завжди при бажанні можна знайти. Постійно наголошувати на тому, що людину сприймають, люблять, шанують і цінують не за зовнішні риси, ознаки, а за її духовність, морально- етичні якості, за аналогічні вчинки та поведінку. Хоча прагнути треба до гармонії, щоб у кожного було все прекрасним: і обличчя, і одяг, і душа, і тіло.

2. Оскільки нервова система підлітків не завжди може витримати сильні і тривалі монотонні подразники, необхідно так організовувати їх життєдіяльність, щоб позбавляти тривалого очікування якихось подій, великої кількості переживань, нервових потрясінь, одноманітних пояснень, розповідей і повчань. У одних підлітків такі явища викликають гальмівні процеси: апатію, сонливість, в'ялість, байдужість, а в інших – можуть викликати роздратованість, злість, грубість та інші негативні прояви. Іншими словами, монотонні подразники у підлітковому віці виступають провокаторами соціально-негативних реакцій і дій.

3. У зв'язку зі статевим дозріванням домагатися, щоб статеві потяги підлітків не прийняли форму нездорових інтересів і переживань, які часом пов'язані з розпустою і цинізмом. У цьому допоможе правильний розпорядок життя підлітків, чіткий режим праці, сну, відпочинку і харчування, регулярні заняття фізкультурою і спортом. Дуже важливо переключати увагу підлітків зі сфери інтимних взаємин на іншу, цікаву і корисну діяльність, фільм, книгу, комп'ютер тощо.

Педагогам, батькам треба думати про те, як тактовно і ненав'язливо виховувати у підлітків правильне ставлення до осіб протилежної статі, до краси людських взаємин, виховувати шляхетність і лицарство у хлопців та жіночу гідність і цнотливість – у дівчат. Для цього вихователь може використовувати твори літератури і мистецтва, залучати підлітків до прекрасної музики, знайомити їх з поезією, в якій оспівується почуття кохання, з творами живопису, скульптури. Обов'язково пояснювати, що хотів виразити композитор, письменник, художник і які засоби виразності він використовував. Велике значення відіграють тут добре продумані, тактовні і щирі індивідуальні бесіди педагога з підлітками в атмосфері доброзичливості, щирості, сердечності і довіри. Тоді у підлітків поступово буде формуватися уявлення про кохання, як про прекрасне і піднесене почуття, яке прикрашає і продовжує життя людей.

Дорослим необхідно толерантно ставитися до першої закоханості підлітків. Треба тактовно домагатися того, щоб взаємні потяги надихали їх до гарних справ, щоб вплив один на одного був позитивним, щоб ці перші почуття сприяли духовному збагаченню, моральному і розумовому розвитку. Грубе, нетактовне втручання дорослих у світ перших світлих і ніжних почуттів, до речі, як і байдуже ставлення, глибоко травмує підлітків, викликає масу негативних реакцій, протестів, непередбачуваних вчинків і поведінки.

4. У підлітковому віці колектив однокласників стає тим безпосереднім середовищем, яке в найбільшій мірі впливає на формування моральної сфери підлітка, його поглядів, переконань, моральних почуттів і найважливіших якостей особистості, а емоційне благополуччя в першу чергу визначається ставленням і оцінками його особистості однокласниками, товаришами.

Дослідження психологів доводять, що найбільшим джерелом хвилювань, тривожності у підлітковому віці є страх бути відкинутими однолітками. Вихователям треба подбати про те, щоб кожен підліток знайшов своє місце в колективі. Для цього вчити дітей бачити один в одному перш за все позитиви, допомагати дітям показати, розкрити усі свої уміння, здібності, переваги тощо.

Перш, ніж виховувати, треба вивчити дітей у всіх відношеннях. Знайти у кожного сильні боки, гарні якості, не проявлені поки що здібності. І давати дітям такі завдання і доручення, щоб вони їх проявляли у колективах і підвищували таким чином свій статус у системі міжособистісних відносин.

Педагогам необхідно проводити серйозну роботу з формування у класних колективах здорової громадської думки, оскільки думка і судження ровесників, однолітків мають для підлітків чи не найвпливовіше значення. Тому у виховній роботі треба прагнути до того, щоб прямий педагогічний вплив переходив у побічний, опосередкований через колектив та його громадську думку.

Отже, організація здорового, цілеспрямованого колективу, правильних взаємовідносин, здорової громадської думки у ньому, залучення підлітків до цікавої, творчої, суспільно корисної діяльності, створення «ситуацій успіху» для кожного є важливим шляхом попередження деформованого розвитку і формування повноцінної особистості підлітка.

5. Самооцінка підлітка – важливий регулятор його поведінки. Процес формування самооцінки у підлітків потребує великої уваги з боку дорослих. Рівень самооцінки обумовлений думками батьків, вчителів, знайомих, товаришів, самих підлітків. Вихователям треба вивчати самооцінку дітей і якість оцінних впливів на них оточуючих і вносити відповідні корективи з врахуванням можливостей школяра і закріпленої в свідомості самооцінки, домагатись узгодженості.

Провідною умовою розвитку самооцінки є організація діяльності, яка виявляє суперечності між рівнем домагань і можливостями людини, між вимогами колективу, суспільства та рівнем розвитку якостей особистості. Тому організація діяльності, яка відповідає новій соціальній ситуації розвитку підлітків, в якій вони зможуть самоствердитися, показати свої можливості, здібності, підняти свій статус є важливою умовою формування об'єктивної самооцінки.

Важливу роль у процесі формування самооцінки відіграє ставлення педагога до підлітка: повага, любов до дитини, глибока віра у неї, допомога в реалізації її здібностей, досягненні успіхів у навчанні

та й в інших сферах життєдіяльності – невід’ємні складові формування об’єктивної самооцінки у школярів.

На кінець підліткового віку самооцінка буде сформована. У старшому шкільному віці вона буде тільки закріплюватися і стверджуватися. Тому вихователям треба пильнувати, відстежувати процес формування самооцінки у підлітків і вчасно відповідно реагувати на будь-які відхилення від об’єктивного її рівня. Самооцінка набуває стійкості до кінця підліткового віку й стає одним з найважливіших факторів розвитку, визначаючи, одночасно із стійкими ідеалами, новий тип взаємовідносин між дитиною та її оточенням.

6. Центральним психологічним новоутворенням підліткового віку є почуття дорослості. Вихователям необхідно дуже толерантно ставитися до цього здорового і цінного новоутворення. Ні в якому разі не можна пригнічувати це почуття, а намагатися ввести його в правильне русло: звільнити підлітків від дріб’язкової опіки, зайвого контролю, нав’язливої турботи, надмірного керівництва, не пригнічувати ініціативу, активність, відмовитися від категоричних розпоряджень, наказів, безапеляційних вимог. Йдеться не про відмову від вимог взагалі, а від вимог в різких і грубих формах, які ображають почуття власної гідності, самоповагу підлітків.

У цьому віці недопустимі навіть деякі форми звертання типу «моя малеча», «малі мої», «діти» та ін. Вони викликають бурю негативних реакцій у підлітків, створюють психологічні бар’єри, порушують тонкі механізми педагогічної взаємодії з ними.

Необхідно давати доручення і завдання більш складні, підкреслювати їх вагомість, складність, одночасно наголошувати на тому, що вони уже дорослі і здатні їх виконати відповідально, вчасно і компетентно. Зрозуміло, що авторитаризм тут не проходить. З підлітками треба розмовляти тоном переконання, поради чи прохання. Тільки, проявляючи усі риси демократичного стилю керівництва (уміння вислуховувати, радитися, враховувати думки дітей та ін.) та деякі елементи і лібералізму (надати більше самостійності, в деяких ситуаціях ніби відійти в сторону та ін.), можна буде знайти порозуміння з підлітками і попередити негативні реакції, протести, образи, соціально-негативні прояви взагалі.

7. Потреба у самовихованні, яка з'являється у підлітковому віці, викликає необхідність у пошуку ідеалу – взірця досконалості, на якого підлітки хочуть бути схожими. Дорослі ні в якому разі не повинні нав'язувати їм свою думку. Це може призвести до різкого прояву негативізму з боку підлітка і ускладнити стосунки або стати причиною конфліктної ситуації. Навпаки, необхідно підтримувати прагнення підлітка бути схожим на особистість, яка є позитивним ідеалом.

Але вихователям варто пам'ятати, що підлітки, в силу недостатнього життєвого досвіду, можуть обрати собі за ідеал людину, яка з точки зору моралі далеко не є ідеалом, і тоді будуть шляхом самовиховання розвивати та формувати у себе соціально-негативні якості, які на їх думку є позитивними. Ці суперечності вимагають від вихователів ретельного вивчення ідеалів підлітків, необхідного роз'яснення, пояснення, переконання, оскільки від правильно обраного ідеалу залежить повноцінний моральний розвиток особистості.

Ми розглянули лише деякі аспекти попередження соціально-негативних проявів у підлітків. Ця проблема сьогодні є дуже актуальною і вимагає подальших досліджень. Але, врахування педагогами запропонованих пропедевтичних мір, поліпшить процес формування та становлення підлітків як повноцінних громадян нашого суспільства.

Велику роль у вирішенні зазначеної проблеми відіграють і проєктивні методики, за допомогою яких вивчається психоемоційний стан підлітків, їх характер, спрямованість (включає потреби, інтереси, бажання, цінності, ідеали) і, за великим рахунком, зумовлює дії, прояви, вчинки, загалом, – усі поведінкові реакції. Отримані діагностичні дані допоможуть педагогам (та й усім іншим суб'єктам виховного впливу) передбачати динаміку розвитку підлітків, їх вчинки та поведінку, з'ясовувати та розуміти причинно-наслідкові зв'язки та вчасно і ефективно впливати на формування повноцінної особистості підлітка та коригувати його розвиток.

Проєктивні методики як засіб діагностики особистості підлітка

Проєкція – це наділення власними потребами, мотивами і почуттями інших людей та розуміння їхніх вчинків.

На думку багатьох психологів, в основу проєктивних методів покладено принцип психологічної проєкції, відповідно до якого досліджуваний проєктує, тобто відбиває (або виражає) на досить неструктурований (неупорядкований) стимульний матеріал (кольори, казкові персонажі, плями невизначеної форми і т.п.) свої неусвідомлювані або приховані потреби, комплекси, переживання, мотиви.

Подібне проєктування проявляється як суб'єктивне впорядкування стимульного матеріалу або надання йому особистісного змісту. Як вважає А. Карелін, під час тестування проєктивними методиками досліджувані можуть не підозрювати яку саме інтерпретацію буде надано їхнім відповідям, але в той самий час експериментатор може виявити скриті, завуальовані або неусвідомлені риси особистості [15].

Проєктивні методики, як проєктивний метод, стали предметом наукових досліджень таких науковців, як: Л. Бурлачук, Н. Гриньова, І. Литвиненко, А. Москальова, М. Москальов, А. Ніколаєвська, Д. Прасол та ін. Проєктивні методики характеризуються глобальним підходом до оцінювання особистості, вказуючи саме на загальний стан людини, а не на окремі якості, властивості особистості.

У наукових дослідженнях Т. Яценко та її послідовників: С. Аврамченко, О. Білої, Т. Білухи, Л. Бондаревської, Т. Горобець, Н. Дметерко, І. Євтушенко, Б. Іваненко, Л. Мошенської, О. Стасько, П. Теслюка, С. Харенка, Н. Шавровської розкрито психокорекційний потенціал проєктивних методик, зокрема, – тематичних психомалюнків.

Першу класифікацію проєктивних методик розробив Л. Франк. Науковець Н. Шевандрін визначив також декілька груп проєктивних методик дослідження особистості (див. розділ 1.3). Існують й інші класифікації проєктивних методик та критерії їх систематизації.

З метою діагностики стану підлітка та вчасної корекції його розвитку варто використовувати такі проєктивні графічні методики, як «Намалюй свій характер», «Неіснуюча тварина», «Дім-дереволюдина», «Дерево здоров'я», «Дерево Коха», «Мій страх» та інші.

Результати такого вивчення засвідчують особливості взаємовідносин підлітка з оточуючим світом, його типологічні особливості, виявляють проблемну симптоматику.

Методика «Намалюй свій характер».

(Використані методичні вказівки із наукового джерела [15])

Вона допомагає досліджуваним усвідомити своє «Я», а педагогам, психологам отримати об'єктивні відомості про характер опитуваних, передбачати та розуміти їхні вчинки, поведінку та відповідно проводити необхідну пропедевтичну роботу.

Перед проведенням діагностики, необхідно мотивувати її доцільність. Один із варіантів:

Напевно, ви звернули увагу, що останнім часом ми всі частіше стали звертатися до екстрасенсів, магів і чаклунів. Запитання одне: чого нам чекати від самих себе, від власного характеру, організму? Які ми?

Спробуємо самостійно відповісти на це питання. Для цього візьмемо в руки фломастер або олівець і на декілька хвилин дамо волю своїй фантазії, заповнивши 12 запропонованих квадратів, доповнюючи зображення на свій розсуд (рис. 1.1). І лише потім звернімося до запропонованого коментарю.

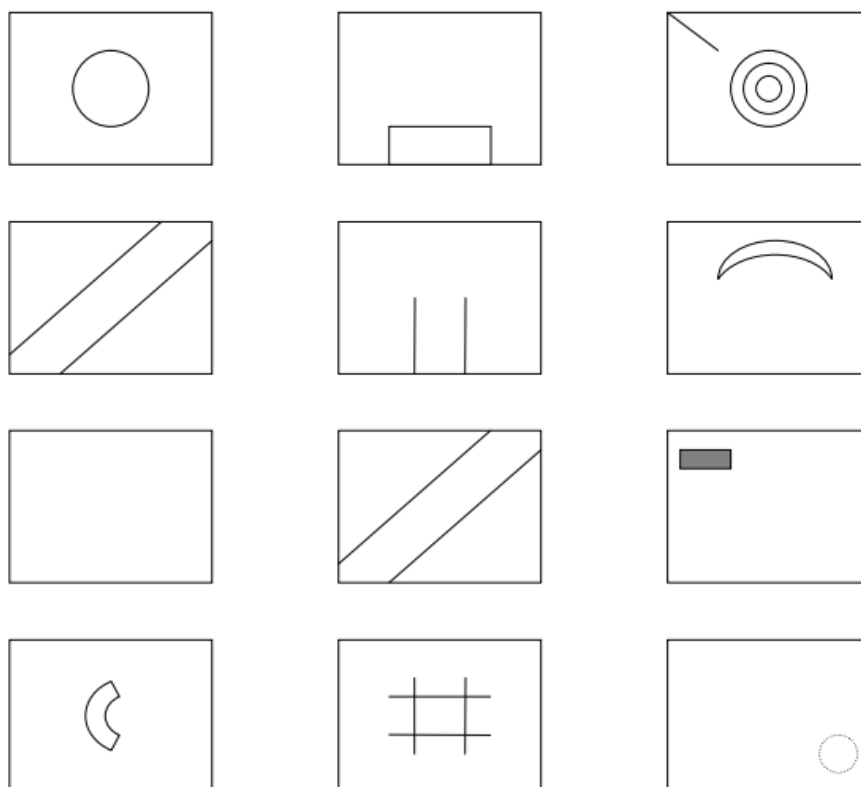

Рис.1.1. Квадрати до методики «Намалюй свій характер»

Опрацювання та аналіз результатів

1. У першому квадраті ви змалювали своє дійсне ставлення до себе і уявлення про себе. Якщо ви намалювали усміхнене або кумедне личико, фігурку, то це свідчить про хороше почуття гумору, дипломатичність і миролюбивість натури. Гротескна карикатура – ознака нетовариськості, замкнутості. Сонце означає, що ви часто на себе берете роль лідера. Квітка – ознака жіночості, ви приділяєте багато уваги своїй зовнішності та своєму оточенню. Око означає, що ви володієте гордим і недовірливим норовом, прагнете керувати формуванням своїх взаємин з людьми й свідомо будуєте своє життя.

2. Другий квадрат. Якщо ви намалювали щось таке, що виходить за межі внутрішнього квадрата, то ви маєте бентежний характер і сиднем вас не назвеш. І навпаки, одинокий будиночок або символ домівки – ознака того, що ви сумуєте за домашнім теплом. Якщо ваш малюнок розташований у внутрішньому квадраті та поза ним, то в такому випадку ваші інтереси у правильній пропорції діляться між родиною і навколишнім світом. 3. Якщо ви намалювали стрілу, що летить до певної цілі, тобто у мішень, то у вас розвинуте самолюбство, ви здатні наполегливо працювати для досягнення своєї мети. Якщо ви доповнили малюнок іншими лініями або стрілами, то ви честолюбні, але не впевнені у своїй меті. Якщо ви намалювали щось інше, не схоже на символи стріли й мішені, то в такому випадку, можливо, ви некерована, бунтівна людина.

4. Якщо ви використали малюнок, намалювавши якийсь замкнутий простір, ліхтарний стовп, шию тварини і так далі, то ви ведете гармонійне, здорове, регулярне статеве життя. Якщо ви залишили незаповненим простір між двома вертикальними лініями, а малюнок, подібний до наведеного прикладу, змістили або спотворили до невпізнання, то це свідчить про вашу сором'язливість, зайву скромність у питаннях статі; ви взагалі неохоче займаєтесь питаннями статі, в усякому разі, не любите про це говорити. Якщо дві вертикальні лінії навели вас на думку про стовбур дерева, то статеве життя ви поєднуєте зі шлюбом. Якщо ж на дереві ви намалювали плоди, то ви дуже любите дітей.

5. Якщо ви підкорюєтеся малюнку, то це означає, що ви маєте рідкісну здатність швидко й легко схилити на свій бік чужих людей. Якщо ви не сприймаєте малюнок і, наприклад, у вас вийшов незграбний геометричний візерунок, то ви залишаєтеся поза компанією, у ваших стосунках з довкіллям переважає прагнення до влади, диктату; ви дуже ревниві.

6. Якщо ви намалювали щось над розміщеною хвилястою лінією, то ви себе відчуваєте впевнено, у безпеці. Якщо навпаки, то ви мало вірите у свої сили. Намалювавши потопуючий предмет, ви показали, що вас турбує ваше майбутнє. Якщо ж ви намалювали ланцюжок або який-небудь лінійний орнамент, то ви, без сумніву, здатні завзято працювати, дуже свідомі і зрідка припускаєтеся помилок.

7. Те, що ви намалювали в порожньому квадраті, означає коло ваших інтересів. Якщо ви залишили квадрат порожнім, ймовірно, вам сумно жити, тому не зашкодить підшукати собі якесь хобі.

8. Якщо ви підкорилися малюнку, доповнивши його квадратами або іншими геометричними фігурами так, що зробився симетричний візерунок, то ви дисципліновані й вмієте організовано працювати в колективі. Якщо ви заштрихували квадратик чорного кольору і у вас вийшла картина з кривими лініями, не симетрична і не схожа на правильну геометричну побудову, то це говорить про те, що ви несхильні визнавати авторитети, вперті й наполегливі. 9. Якщо ви просто замкнули кільце, то ви постійно потребуєте захисту й підтримки, волієте нічого не вирішувати самі. Крім того, на вас мають великий вплив уявлення, прищеплені з дитинства. Якщо ви не замкнули кільце, то ви незалежна людина, яка має у своєму житті певні цілі. Якщо ж ви намалювали людське вухо, то у вас прихований характер. Якщо на малюнку ви побачили ручку чашки, то ви маєте розвинуте батьківське або материнське почуття.

10. Якщо ви сприймаєте малюнок як елемент якоїсь настільної гри, то це вказує на наявність у вашому характері духу змагання, деякої напористості. Жінки часто домальовують приведену схему до квадрата або зображають який-небудь символ будинку. Це, зазвичай, свідчить про їхню хазяйновитість.

11. Розміщені на малюнку крапки збуджують у людей фантазію. Якщо ви використали ці крапки як складову частину картинки (мурашки, хвіст зайця, зерна, які клують пташки і т.д.), то це показує, що у вас відповідна уява. Якщо ви затушували крапки та з'єднали їх у коло, то це вказує на логічне мислення і практичний склад розуму. Деякі характеристики малюнку можна інтерпретувати таким чином:

- «Прагнення до лідерства». Якщо в квадраті 1 намальоване сонце, у квадраті 8 – трикутник, стріла чи блискавка, то можна впевнено сказати, що досліджуваний має стабільне прагнення до лідерства. Крім цього, потрібно «пройтись очима» по всіх квадратах і оцінити, чи в деталях інших малюнків підтверджується ця тенденція. Тобто, чи є в інших малюнках елементи трикутників і стріл, які за тестом Сьюзена Деллінгера характеризують енергійність і здатність концентруватися на основній цілі. Без розвиненого честолюбства до лідерства не прагнуть, тому, якщо в квадраті 3 у досліджуваного стріла, яка летить у мішень, а у квадраті 11 «хрестикинулики» та «неіснуюча тварина» розташована ближче до верхньої межі аркушу, то ця якість притаманна особистості. Якщо, крім цього, у квадраті 7 малюнок розташований над лінією, в квадраті 10 – незамкнуті круги, а лінії в «неіснуючій тварині» – з достатнім натиском, чіткі і не перериваються, то досліджуваний – впевнена, незалежна людина, яка знає, чого вона хоче.

- «Творчий потенціал». На цю тенденцію звертається увага і на малюнках в методиці «Намалюємо свій характер». Але є й ознаки, які чітко вказують на творчі можливості або ж заперечують їх. Якщо в квадраті 2 більша частина малюнка міститься за межами внутрішнього квадрату й має романтичний або «космічний» характер, то вас ваблять не тільки подорожі, а й все нове. З цієї точки зору слід оцінити також квадрати 6, 7, 10 і 12. Трапляється, що в квадратах 9, 12 і 7 досліджуваний дублює малюнки, тобто «нарощує» їх: домальовує багато квадратів, кілець чи хвиль, особливо не додаючи своєї фантазії. Це, звичайно, характеризує схильність до репродуктивної діяльності, яка є антиподом творчої.

- «Здатність до самоорганізації». Визначається певною мірою елементами раціональності, прагматизму, упорядкування, ранжування

в мисленні індивіда. У методиці «Намалюємо свій характер» на здатність до упорядкування (планування) інформації та дій може вказувати такий факт: у квадраті 4 (дорога) піддослідний намалював осьову лінію та машини, які рухаються в протилежних напрямках, як на шосе (за правилами). «Вуха», намальоване в 10-му квадраті, означає не тільки прихований характер (це також вміння зберігати таємниці), а й прагнення до інформованості, як у тесті «Неіснуюча тварина». На дисциплінованість, працелюбність і логічність мислення вказують «підкорення» малюнкам у квадратах 6 і 9, а також домалювання кіл і з'єднання точок в 10 і 12 квадратах. Необхідно з точки зору довершеності малюнків (закінченості деталей), виділення в них основних ознак (акцентів) і наявності структур квадратної форми оцінити всі 12 квадратів. Якщо названі ознаки «проходять червоною ниткою» через весь тест, то це додатково підтверджує зроблені висновки щодо здатності досліджуваного до самоорганізації.

- На здатність досліджуваного до створення сприятливого психологічного мікроклімату в колективі буде вказувати наявність гумору в малюнках, фігур круглої форми, елементів природи (дерева, квіти), предметів домашнього вжитку; нейтральних, але здатних себе захистити тварин; дружлюбне ім'я (характер звуків) у назві неіснуючої тварини та ін. [7].

1.6. Проективні методики дослідження особистості

Загальні підходи до психодіагностики

Діагностика займає в роботі дитячого психолога досить значну частку. Вона потрібна для того щоб краще пізнати клієнта, щоб познайомитись і головне – щоб прояснити для себе та батьків, з чим, власне, є сенс працювати. Крім того, інколи діагностика потрібна і для того, щоб побачити динаміку змін та перевірити правильність методів, якими працює психолог на консультаціях.

Результатом діагностики зазвичай є психологічна характеристика конкретної дитини, це такий собі психологічний портрет клієнта.

Діагностику можна проводити як у групі, так і індивідуально.

Головною метою є загальне дослідження особистості, на основі якого психолог висуває гіпотезу про деякі її особливості, ні в якому разі не роблячи однозначних висновків про дитину.

Всі методи діагностики можна поділити на 3 великі групи:

- Внутрішньоособистісна діагностика.
- Методики для визначення рівня розвитку психічних процесів
- Міжособистісна діагностика.

Проективні методики для внутрішньоособистісної діагностики

До цієї групи відносять всі тести, які допомагають познайомитись і вивчити внутрішній світ дитини.

Умовно такі методики можна поділити на кілька підгруп відповідно до способу їх виконання:

- *малюнкові методики діагностики особистості* («Будинок. Дерево. Людина», «Неіснуюча тварина», «Кактус», «Вулкан», «Я – клумба», «Баранець у пляшці», «Людина під дощем», «Людина, яка зриває яблуко з дерева» та ін.);

- *методики на основі використання кольорів* («Тест Люшера», «Кольоровий тест відношень» та ін.);

- *малюнково-асоціативні методики* («Сходинки», «Дерево», «Тест руки» Вагнера та ін.);

- *діагностичні методики на основі казок* (Казки-тести Луїзи Дюсс та ін.);

- *асоціативні методики* (асоціативний тест «Подорож» З. та Н. Некрасової та ін.).

Найбільш дієві і поширені в психологічній практиці методики подано у Додатку В.

1.7. Проективні методики для діагностики міжособистісних стосунків

Психологічні основи міжособистісних стосунків

Міжособистісні стосунки – це сукупність об'єктивних зв'язків та взаємодій між особами, які належать до певної групи; система установок, очікувань, стереотипів, орієнтацій, через які люди сприймають і оцінюють один одного. Характерною ознакою міжособистісних стосунків є їх емоційне забарвлення.

Міжособистісні стосунки охоплюють широке коло явищ, але головним регулятором сталості, глибини, неповторності міжособистісних стосунків є привабливість однієї людини до іншої. Тому стан задоволеності-незадоволеності виступає основним критерієм оцінки таких стосунків. Привабливість складається з почуттів симпатії та притягання. Якщо симпатія-антипатія – це переживання задоволення та незадоволення від контактів з іншими людьми, то притягання-відштовхування – практична складова цих переживань (М. Обозов).

Міжособистісна привабливість-непривабливість може набувати характеру сталих зв'язків між людьми й переходити у взаємну прихильність або неприхильність. Прагнення бути разом може стати потребою, і тоді ми говоримо про певний тип міжособистісних стосунків: приязних, дружніх, товариських, подружніх.

У регуляції стосунків беруть участь три мотиваційні аспекти: «я хочу», «я можу» і «треба». Особистого бажання («я хочу») недостатньо для виникнення стосунків. Необхідне узгодження взаємних бажань і можливостей («я можу»). Я «треба» - найважливіший аспект утворення, розвитку або руйнування стосунків. Так, дружні стосунки можуть зайти в суперечність із виробничими, моральними. Суспільні відносини або стимулюють, або руйнують міжособистісні стосунки. Суспільство прагне привести міжособистісні стосунки у відповідність до суспільних відносин.

Існує зв'язок між діловими та міжособистісними стосунками. Незбіг близьких міжособистісних стосунків та ділової активності очевидний, але не може бути суспільних відносин у “чистому” вигляді,

без особистісного компонента. У будь-яких взаємодіях завжди присутній компонент привабливості-непривабливості. Питання полягає лише в тому, де присутність цього компонента виправдана. На виробництві результат спільної діяльності – економічна ефективність, це головний критерій оцінки користі або шкоди міжособистісних стосунків. За умов, коли вимагається дотримуватися виробничих та економічних норм, близькі, інтимні стосунки заважають. З іншого боку, перетворення міжособистісних стосунків у функціональні може призвести до їх руйнування або втрати задоволення від них. Неадекватні прагнення у стосунках, як і їхній прояв у поведінці, спричиняють виникнення напруженості та конфліктів.

Взаємний обмін думками, почуттями, вчинками в процесі взаємодії викликає в людини зміну поведінки, установок, оцінок. У цьому разі йдеться про феномен взаємовпливу. Взаємовплив спрямований на формування сталих оцінок, вчинків, що характеризуються подібністю. Це сприяє зближенню, поєднанню інтересів і ціннісних орієнтацій – відбувається процес уподібнення членів однієї групи. Механізмами взаємовпливу є імітація, навіювання, конформність, переконання.

Імітація – неспрямований вплив, що не ставить перед собою спеціальної цілі, але має кінцевий ефект і є найпростішою формою відображення людиною поведінки інших людей. На основі імітації пізніше формуються інші регулятори взаємовпливу – навіювання, конформність, переконання. Вони регулюють норми міжособистісного спілкування.

Навіювання – найменш усвідомлюваний процес – ґрунтується на некритичному наслідуванні зразків поведінки іншої людини. Навіювання може бути пряме (коли один із партнерів по спілкуванню ставить перед собою таке завдання) і непряме, мимовільне.

Конформність, на відміну від навіювання, є процесом свідомої зміни оцінок, установок, поведінки під впливом групи. Це виражається у свідомій зміні ціннісних орієнтацій, прийнятті групових норм, очікувань та ролі, яку нав'язує група. Міра прийняття особистістю зовнішніх оцінок і норм поведінки свідчить про ступінь її конформності. Прийняття норм може мати поверхневий характер або

ж глибинний, пов'язаний зі зміною диспозицій особистості. Соціальні ролі особистості показують, як глибоко вона сприймає груповий тиск, виявляючи певну конформність. Слід чітко розрізняти конформність як ситуативне явище та конформізм як рису характеру. Конформність виявляється в повсякденному житті, оскільки людині доводиться узгоджувати свою поведінку з іншими людьми, з певними соціальними нормами. Конформізм як особистісна риса – це готовність людини змінювати власну поведінку, роль, думки та переконання відповідно до нав'язаних їй норм, оцінок.

Переконання – процес свідомого прийняття оцінок, думок і стереотипів поведінки, що належать групі. У процесі переконання відбувається звертання в основному до раціональних сторін психіки, досвіду, знань, логічного мислення, хоча все це не виключає участі емоцій та почуттів.

У повсякденній практиці спілкування явища навіювання, конформності, переконання ідуть поряд. Вплив людини на людину – процес багатоплановий, проте можна виділити кілька його загальних умов:

1. Ступінь конформності та переконаності залежить від того, хто є суб'єктом впливу. Тут відіграють велику роль такі фактори, як соціальний статус особи, належність її до певної організації, вік, професія, популярність та ін.

2. Вплив на людину буде ефективнішим, якщо він здійснюватиметься у присутності інших людей.

3. Міжособистісний взаємовплив залежить від ступеня визначеності чи невизначеності фактів і подій, завдяки яким приймаються ті або інші рішення. Дослідники виявили таку залежність: за умов високої визначеності завдань вірогідність зміни оцінок і думок менша, а адекватність їх вирішення вища; за умов високої невизначеності завдань вірогідність зміни оцінок більша, адекватність менша.

4. Суттєвим моментом взаємовпливу є стосунки симпатій та антипатій. Міжособистісні симпатії «нав'язують» більшу згоду, антипатії - незгоду. Симпатії роблять людей більш «відкритими» до взаємовпливу, антипатії, навпаки, - ізолюють їх один від одного.

Людина малосприйнятлива до думок та оцінок людей, яким вона не симпатизує. Причому антипатії можуть суттєво погіршувати сутність взаємовпливів. Тому оптимальними вважаються такі стосунки, які найменше пов'язані з симпатіями й антипатіями і спрямовані на ефективність діяльності.

Проте міжособистісні взаємовпливи можуть приводити і до характерологічних змін. У процесі спільного життя люди не тільки набувають загальних рис, що робить їх схожими один на одного, а й виробляють протилежні характерологічні властивості. Так, за даними досліджень, наявність у батька такої риси, як домінантність, спричиняє формування в дитини зворотної риси – пасивності, але домінантність матері позитивно впливає на формування цієї риси в дитини. Загалом закономірність міжособистісних стосунків, що демонструє зближення психологічних рис у людей, названо законом “міжособистісного уподібнення”, а частковий його прояв - ефект “поляризації” особистісних рис – формується у процесі тривалих стосунків.

М. Обозов пропонує таку класифікацію міжособистісних стосунків: знайомства, приятелювання, товариські, дружні, любовні, подружні, родинні, деструктивні. Вона спирається на кілька критеріїв: глибину стосунків, вибірковість щодо партнерів, функції стосунків.

Головним критерієм розрізнення міжособистісних стосунків є рівень включення особистості в стосунки. У структурі особистості виділяють такі рівні: загальновидові, соціокультурні, психологічні, індивідуальні. Найбільше включення індивідуальних характеристик особистості відбувається у дружніх, подружніх стосунках. Стосунки знайомства, приятелювання обмежуються включенням у взаємодію переважно видових та соціокультурних особливостей особистості.

Другий критерій – вибірковість щодо партнерів – можна визначити як кількість ознак, що мають значення для встановлення та відтворення стосунків. Найбільшу вибірковість виявляють стосунки дружби, подружні, кохання, найменшу - знайомства. Середня кількість осіб, уведених у стосунки знайомства особистості - 150-500, приятелювання – 70-150, стосунки дружби охоплюють 2-3 особи. Функції стосунків виявляються в розрізненні їх змісту, психологічного смислу для партнерів.

Додатковими критеріями розрізнення міжособистісних стосунків є дистанція між партнерами, тривалість та кількість контактів, норми стосунків, вимоги до умов контакту. Загальна залежність тут така – з поглибленням стосунків скорочується дистанція, збільшується частота контактів.

Міжособистісні стосунки є найбільш значущими для особистості. Неофіційність, особиста значущість, емоційна насиченість становлять основу для впливу міжособистісних стосунків на особистість.

Основними компонентами інтерперсональних (міжособистісних) стосунків є: *когнітивний* (гностичний, інформаційний), *афективний* (емоційний) і *поведінковий* (практичний, регулятивний).

Когнітивний компонент припускає усвідомлення того, що подобається чи не подобається в міжособистісних відносинах.

Афективний (емоційний) компонент знаходить своє вираження в різних емоційних переживаннях людей з приводу взаємозв'язків між ними.

Емоційний компонент, як правило, є провідним. «Це перш за все позитивні і негативні емоційні стани, конфліктність станів (внутрішньоособистісні, міжособистісні), емоційна чутливість, задоволеність собою, партнером, роботою і т. д.» (Обозов, 1979, с. 5).

Емоційний зміст міжособистісних відносин (іноді його називають валентність) змінюється у двох протилежних напрямках: від кон'юнктивних (позитивних, зближувачих) до індіферентних (нейтральних) і диз'юнктивних (негативних, що поділяють) і навпаки. В окремих випадках емоційний зміст міжособистісних відносин може бути амбівалентним (суперечливим).

Поведінковий компонент міжособистісних відносин реалізується в конкретних діях. У випадку, якщо один з партнерів подобається іншому, поведінка буде доброзичливою, спрямованою на надання допомоги та продуктивну співпрацю. Якщо ж об'єкт не симпатичний, то інтерактивна сторона спілкування буде ускладнена. Між цими поведінковими полюсами є велика кількість форм інтеракції, реалізація яких обумовлена соціокультурними нормами, до яких належать співрозмовники.

Якості особистості, які впливають на формування міжособистісних стосунків:

- стать (хлопчики уже з дитинства більше вступають в соціальні контакти, беруть участь в іграх; у жінок міжособистісні відносини спрямовані на зменшення соціальної дистанції та встановлення психологічної близькості з людьми, у чоловіків - характеризуються більшою емоційною стриманістю і предметністю);

- вік (потреба в емоційній прихильності з'являється в дитинстві та активізується у підлітковому віці; з віком люди поступово втрачають у міжособистісних відносинах властиву юності відкритість, зменшується кількість соціальних контактів, у старшому віці вони знову набувають вагомості);

- національність (етнічні норми обумовлюють товариськість, рамки поведінки, правила формування міжособистісних відносин;;

- темперамент (холерики і сангвініки легко встановлюють контакти, а флегматик і меланхоліки зазнають труднощів);

- стан здоров'я (захворювання впливають на товариськість і стійкість інтерперсональних контактів);

- професія (у ході виконання функціональних обов'язків не тільки закріплюються ділові контакти, але й зароджуються і розвиваються міжособистісні відносини);

- самооцінка (адекватна самооцінка дозволяє особистості об'єктивно оцінювати свої особливості та співвідносити їх з індивідуально-психологічними якостями партнера по спілкуванню, з ситуацією. Вибирати відповідний стиль міжособистісних відносин і коригувати його в разі потреби).

Потреба в спілкуванні, встановленні міжособистісних контактів з людьми є фундаментальною характеристикою людини. Разом з тим серед людей зустрічаються особи, у яких потреба в довірчому спілкуванні (афіліації) і милосердя (альтруїзм) дещо завищені. Дружні міжособистісні стосунки найчастіше формуються з однією людиною або декількома особами, а афіліація і альтруїзм, як правило, проявляються до багатьох людей.

Результати досліджень свідчать, що схильність до такої поведінки виявлено у людей, які володіють емпатією, високим рівнем самоконтролю і схильні ухвалювати самостійні рішення.

Показниками афіліативної поведінки є позитивні вербальні висловлювання, тривалі контакти очей, доброзичливий вираз обличчя, збільшений прояв вербальних і невербальних знаків згоди, довірливі дзвінки по телефону та ін. Викладена характеристика афіліативної поведінки за формою нагадує стадію дружніх відносин, а її показники - критерії розвитку позитивних міжособистісних відносин.

В ході досліджень були виділені особисті якості, які ускладнюють розвиток міжособистісних стосунків. До першої групи увійшли самозакоханість, зарозумілість і марнославство. До другої належать догматизм, постійна схильність не погоджуватися з партнером. Третя група включала лукавство і нещирість (Куницина, Казарінова, Погольша, 2001)

Проективні методики для діагностики міжособистісних стосунків у родині

Сімейну ситуацію, яку батьки оцінюють з усіх боків позитивно, дитина може сприймати зовсім інакше. Дізнавшись, яким вона бачить навколишній світ, сім'ю, батьків, себе, можна зрозуміти причини виникнення багатьох проблем і ефективно допомогти їй при їх вирішенні.

Класичним варіантом таких методик є **проективна методика «Малюнок сім'ї»**. Тест призначений для виявлення особливостей внутрішньосімейних відносин. Методику можна використовувати починаючи з 3,5 років. Дитину просять: "Намалюй, будь ласка, свою сім'ю", не даючи яких-небудь вказівок чи уточнень. Їй дають простий олівець середньої м'якості, набір кольорових олівців, гумку і стандартний чистий аркуш паперу формату А4.

Поки дитина малює, психолог повинен ненав'язливо проводити спостереження, відзначаючи такі моменти, як:

- порядок заповнення вільного простору.
- порядок появи персонажів малюнка.
- час початку і закінчення роботи.
- виникнення труднощів при зображенні того чи іншого персонажа або елементів малюнку (надмірна зосередженість, паузи, помітна повільність, користування гумкою і т.д.).
- час, витрачений на виконання окремих персонажів.
- емоційний настрій дитини під час зображення того чи іншого персонажа.
- спонтанні коментарі дитини.

Після виконання завдання слід отримати максимум додаткової інформації, організувавши коротку бесіду за допомогою запитань.

1. Скажи, хто тут намальований?
2. Де вони знаходяться?
3. Що вони роблять?
4. Хто в сім'ї найбільш хороший і чому?
5. Їм весело чи нудно? Чому?
6. Хто з намальованих людей найщасливіший? Чому?
7. Хто з них найбільш нещасний? Чому?
8. Як у цій сім'ї карають дітей за погану поведінку?
9. Кого одного залишать вдома, коли поїдуть на прогулянку?
10. Чому дитина не намалював кого-небудь з членів сім'ї (якщо так сталося)?

При опитуванні психолог повинен з'ясувати сенс намальованого дитиною почуття – почуття до окремих членів родини.

Якщо інформації недостатньо можна розширити бесіду і задати дитині вирішити 6 ситуацій: 3 з них мають виявити негативні почуття до членів сім'ї, 3 – позитивні.

1. Уяви собі, що ти маєш два квитки в цирк. Кого б ти покликав з собою?
2. Уяви, що вся твоя родина йде в гості, але один з вас захворів і повинен залишитися вдома. Хто він?

3. Ти будуєш з конструктора будинок (вирізаєш паперову сукню для ляльки), і в тебе не виходить. Кого ти покличеш на допомогу?

4. Ти маєш квитків (на один менше, ніж членів сім'ї) на цікаву кінокартину. Хто залишиться вдома?

5. Уяви собі, що ти потрапив на безлюдний острів. З ким би ти хотів там жити?

6. Ти отримав у подарунок цікаве лото. Вся сім'я сіла грати, але вас однією людиною більше, ніж треба. Хто не буде грати?

Інтерпретація результатів наведена у Додатку Г.

Досить поширеною в діагностиці є проєктивна методика «Кінетичний малюнок сім'ї». Тест був запропонований Р. Бернсом і С. Кауфманом в 1972 р. для діагностики внутрішньосімейних стосунків з точки зору дитини.

Мета методики – виявити особливості сприйняття дитиною сімейної ситуації, свого місця в сім'ї, а також її ставлення до членів сім'ї.

Процедура складається із самого малювання своєї сім'ї та бесіди.

Інструкція: «Будь ласка, намалюй свою сім'ю так, щоб кожен займався якоюсь справою».

На всі уточнюючі питання слід відповідати без будь-яких вказівок. Під час малювання слід записувати всі спонтанні висловлювання дитини, відзначати її міміку, жести, а також фіксувати послідовність малювання.

Після того, як малюнок закінчений, з дитиною проводиться бесіда за наступною схемою:

1. Хто намальований на малюнку, що робить кожен член сім'ї?
2. Їм весело чи нудно?
3. Хто з намальованих членів сім'ї найщасливіший і чому? Хто найбільш нещасний?
4. Де працюють або навчаються члени сім'ї?
5. Як у сім'ї розподіляються домашні обов'язки?
6. Які взаємовідносини з усіма членами родини?

Інтерпретацію результатів тесту наводимо у Додатку Г.

Для більш молодших дітей, а також і для більш старших у разі потреби замаскувати мету обстеження використовується варіант проєктивної методики «Сім'я тварин».

Варіантом для діагностики бачення дитиною себе в сімейній системі може бути методика «Річниця весілля батьків».

Методика призначена для з'ясування того, як дитина бачить своє становище в сім'ї, яка, на її думку, її роль у взаєминах мати – батько; дізнатися, чи не відчуває вона ревнощів до союзу своїх батьків.

Дитині показується малюнок і розповідається ситуація:

«Відзначається річниця весілля батьків. Мама і тато дуже люблять один одного і хочуть весело відзначити свято. Вони запросили всіх друзів і своїх батьків. Під час свята їх дитина встає, і одна йде в сад.

Що сталося, чому вона пішла?»

Типові нормальні відповіді.

“Пішла за квітами для мами”, “Пішла трохи пограти”, “Їй стало з дорослими нудно, тому вона вирішила розважатися одна”, “Їй набридло перебувати на святі”, “Їй зробили зауваження з приводу того, як вона їсть (сидить, поводить і т.д.) “. Інші відповіді, що стосуються нудьги на святі повинні розглядатися як нормальні, оскільки зустрічаються досить часто.

Відповіді, на які слід звернути увагу.

“Пішла, бо розлютилась”, “Хотіла залишитися одна”, “Їй стало сумно (самотньо)”, “Ніхто не звертав на неї увагу, і вона вирішила піти”.

При негативних відповідях, слід задати додаткові, уточнюючі питання, попросивши дитину дати більш докладне пояснення.

Відносини між чоловіком і дружиною мають величезний вплив на розвиток особистості дитини. Недолік опіки і контролю негативно позначається на дітях. Якщо батьки виявляють до дитини недостатньо інтересу, а турбота і увага носять формальний характер, то така невключеність дитини в життя сім'ї призводить до асоціальної поведінки через незадоволення потреби в любові і прихильності.

При сильній прихильності подружжя один до одного дитина може витіснятися з сімейного кола і залишатися просто істотою, від якої в їх очах нічого не залежить.

У діагностиці та терапії дитячо-батьківських відносин може бути застосована техніка, розроблена на основі тесту «Незакінчені речення» Сакса- Леві.

Основні правила:

Вправа виконується в парі «дитина-дорослий». Переважно використовується з дітьми підліткового віку, але можна і з молодшими школярами при відповідному рівні розвитку рефлексії. Вправа є доповненням до інших технік і застосовується тільки в контексті запиту.

Інструкція:

Перед вами два завдання. Перше з них для ____ (ім'я дитини), друге для ____ мами (тата чи іншого дорослого). Ваше завдання, продовжити ці речення. Тобто (Для дитини): «Спочатку ти продовжуєш речення щодо себе, а далі, тобі потрібно буде припустити, як відповідь на питання твоя мама і записати ці відповіді». Також для мами (тата чи ін.) Спочатку потрібно продовжити речення про себе (друга частина листа), а потім припустити, як відповідь дитина і ці відповіді записати.

Дуже важливо: метою цієї вправи не є вгадування відповідей, тому і результат ми не будемо оцінювати за шкалою «збіглося 3 з 9», наприклад. Для нас важливо ваше бачення один одного, ваші спогади, враження, емоції і, звичайно ж, ЩИРІСТЬ.

Після того, як вправа буде виконана обома учасниками, зачитуються відповіді. Якщо вважати, що першою починає мама, тоді спочатку дитина читає передбачувану відповідь мами на перше з її речень. Після того, як вона озвучена, мама зачитує, як вона відповіла. Тобто першим ми завжди читаємо припущення, щодо відповіді когонебудь, а потім вже слухаємо саму відповідь.

Рефлексія проводиться як після кожного речення, так і після вправи в цілому. Передбачити, скільки буде тривати ця вправа, досить складно, тому що в процесі обговорення піднімається ще безліч і безліч питань. Закінчувати вправу я завжди намагаюся на позитивній ноті, тому (особливо якщо процес обговорення був непростий) пропоную мамі і дитині обійняти один одного.

Для ____ (ім'я дитини):

1. Найбільш приємний подарунок від мами, це -

2. Коли я роблю щось не так, моя мама
 3. Найчастіше за все мама хвалить мене за.....
 4. Найчастіше ми з мамою сваримось через
 5. Я думаю, що найбільш приємним, що я зробив (ла) для мами, було
 6. Коли мама говорить, що.....я її боюсь
 7. Більше за все мене ображає, коли мама.....
 8. Мені потрібна допомога мами в
 9. Люди, яких я люблю понад усе
- Для _____ (ім'я батька):
1. Найбільше я засмучуюсь, коли
 2. Когда я знаходжусь удома, мені дуже хочеться.....
 3. Понад усе я хочу, щоб _____ (ім'я дитини).....
 4. Найскладніше нам з _____ (ім'я дитини) буває
 5. Я сержуся, коли _____ (ім'я дитини).....
 6. Якщо _____ (ім'я дитини) попросить, я готовий(а).....
 7. Найбільш приємний дарунок _____ (ім'я дитини).....
 8. Мені потрібна допомога _____ (ім'я дитини)
 9. Люди, яких я люблю понад усе
- (Автор: Фролова Марія Геннадіївна)

Проективні соціометричні методики

Дитина не завжди може висловити словами те, як вона відчуває себе в колективі. Навіть якщо проблеми є, батьки часто дізнаються про них через багато років. Можна визначити чи комфортно дитині в колективі (найчастіше мова йде про школу) використовуючи діагностичну гру «Галявина».

Виріжте з кольорового паперу квіти різних кольорів і розмірів. Їх має бути трохи більше, ніж дітей у групі дитини. Візьміть великий аркуш зеленого кольору і запропонуйте малюкові зробити галявину, де кожна квітка буде одним з його однокласників. Нехай він обирає квітку, називає ім'я дитини, а ви підпишіть квітку і допоможіть наклеїти на галявину. Місце повинен вибрати сам малюк.

Зверніть увагу, в яку чергу він наклеїть квіточку-себе. Якого кольору і розміру буде ця квітка, в якій частині галявини вона буде розташована.

Варто замислитися, якщо квітка дитини буде осторонь, далеко від групи. Це може означати такі думки «я самотній, зі мною не грають, мене не помічають». Або він взагалі не захоче приклеювати на галявинку себе: «я туди не хочу». Або свою квітку він приклеїть, але квіти інших дітей його повністю закриють.

Методики для виявлення ставлення дитини до інших людей

З цією метою може бути застосована, наприклад, проєктивна методика «Два будиночки».

Мета: виявити ставлення дитини (3,5-6,5 років) до окремо взятих людей з її оточення (до членів сім'ї, вчителів, братів і сестер, друзів і т.д.).

Для більш об'єктивного результату бажано, щоб тест проводився кваліфікованим психологом, або хоча б не батьками. Обов'язковою умовою є те, що тест проводиться віч на віч (дитина + психолог).

Знадобиться аркуш білого паперу, червоний і чорний фломастери.

Процедура проведення: Психолог ненав'язливо розпитує дитину про її дім: «А в якому будинку ти живеш?»

Психолог каже: «Чудово, а давай побудуємо для тебе інший, чудовий і дуже гарний будиночок» і малює на аркуші паперу будиночок червоним фломастером. У процесі малювання потрібно постійно підкреслювати привабливість червоного будиночка.

Психолог пропонує дитині: «Ну, тепер нам потрібно заселити цей прекрасний будиночок. Першим його жителем будеш, звичайно, ти, адже ми його для тебе побудували». Психолог записує поруч з будиночком ім'я дитини. «А хто ще буде жити в цьому будинку? Ти можеш вселити в нього кого хочеш, і тих, хто зараз живе з тобою і тих хто живе в іншому місці. Кого хочеш вселяти?»

Ім'я кожного «нового мешканця» будиночка психолог записує під ім'ям дитини. Можна дуже м'яко поцікавитися, а хто це.

Коли в будиночку з'являться 2-3 новосельці, психолог малює поруч чорний будиночок і каже: «Хтось, напевно, не буде жити з тобою в червоному будиночку, їм теж потрібно десь жити. Давай поселимо їх в будиночок, який буде стояти поруч». Важливе уточнення – чорний будинок ніяк не характеризується перед дитиною і не описується! Це просто сусідній будиночок і він не гірший, ніж червоний!

Якщо дитина не заселяє чорний будиночок, психолог її ненав'язливо до цього спонукає: «Ну що ж, будиночок так і буде стояти порожній?»

Коли будиночки вже заселені, допускається запитати про кого-небудь, кого забули (учитель, братик і т.д.).

Потім психолог говорить: «Давай подивимося, можливо, хтось із сусіднього будиночка хоче переїхати в червоний будиночок жити. Як ти думаєш, хто це?». Стрілочками на аркуші паперу позначається «переїзд».

«А можливо, з червоного будиночка хтось хоче переїхати?» – говорить психолог і знову позначає стрілочками «переїзд».

Розшифровка результатів тесту не символічна. Висновки робляться безпосередньо, в червоному будиночку живуть люди, яким дитина симпатизує, «мешканців чорного будиночка» дитина цурається і психологічно відмежовується. При переселенні «мешканців» з одного будинку в інший потрібно враховувати пояснення дитини або формулювання питання (чиє бажання вплинуло на переселення). Найважливіше значення має те, куди дитина «поселила» батьків, братів і сестер. В якому будиночку перебувають учитель або вихователь. А також, чи присутні в червоному будиночку однолітки дитини.

1.8. Проективні методи діагностики тривожності, страхів та агресивності

Методики діагностики тривожності і страхів

Підвищена дитяча тривожність і страхи є достатньо поширеним запитом у зверненні до психолога. Особливо актуальним це питання

постало з початком повномасштабної війни. За даними соціологічних досліджень, вже на 2-му році від початку повномасштабної російської військової агресії психологічної допомоги потребує як мінімум $\frac{1}{4}$ частина дитячого населення України. І ця статистика, на жаль, постійно прогресує.

Не варто все ж забувати, що наявність страхів у певному віковому періоді є нормою.

3 – 5 років: смерть (діти усвідомлюють кінцівку життя); страшні сни; напад бандитів; вогонь і пожежа; хвороба і операція; природні стихії; отруйні змії; смерть близьких родичів.

6 – 7 років: зловісні істоти (відьма, привиди, та ін.); втрата батьків або страх загубитися самому; почуття самотності (особливо вночі через чорта, диявола та ін.); шкільний страх (бути неспроможним відповідати образу «хорошої» дитини); фізичне насильство.

7 – 8 років: темні місця (горище, підвал, та ін.); реальні катастрофи; втрата любові оточуючих (з боку батьків, вчительки, ровесників і т.д.); запізнення в школу або відірваність від домашнього та шкільного життя; фізичне покарання і неприйняття в школі.

8 – 9 років: невдачі в школі або грі; власна брехня або негативні вчинки, помічені іншими; фізичне насильство; сварка з батьками, їх втрата.

9 – 11 років: невдачі в школі або спорті; захворювання; окремі тварини (щури, табун коней та ін.); висота, відчуття кружляння (деякі каруселі); зловісні люди (хулігани, наркомани, грабіжники, злодії тощо)

11 – 13 років: неуспіх; власні дивні вчинки; невдоволення своєю зовнішністю; сильне захворювання або смерть; власна привабливість, сексуальне насильство; ситуація демонстрації власної дурості; критика з боку дорослих; втрата особистих речей.

Перш ніж допомогти дітям у подоланні страхів, необхідно з'ясувати весь спектр страхів і до яких конкретно зі страхів вони схильні. Поширеною для цього в психодіагностиці є проєктивна методика на виявлення дитячих страхів, запропонована О. Захаровим та М. Панфіловим.

Мета: виявлення та уточнення переважаючих видів страхів у дітей старше 3-х років. Зазвичай, ця методика підходить у тих випадках, коли дитина ще погано малює або не любить малювати.

Дорослий (психолог) малює контурно два будинки (на одному або на двох аркушах): чорний і червоний. І потім пропонує розселити в будиночки страхи зі списку (дорослий називає їх по черзі). Записувати потрібно ті страхи, які дитина поселила у чорний будиночок.

У дітей старшого віку можна запитати: “Скажи, ти боїшся або не боїшся ...”. Бесіду слід вести неквапливо й ґрунтовно, перераховуючи страхи і чекаючи відповіді “так” – “ні” або “боюся” – “не боюся”. Повторювати питання про те, боїться або не боїться дитина, слід лише час від часу, тим самим уникаючи мимовільного навіювання. При стереотипному запереченні всіх страхів просять давати розгорнуті відповіді типу “не боюся темряви”, а не “ні” або “так”. Дорослий, що ставить питання, сидить поруч, а не навпроти дитини, не забуваючи її періодично підбадьорювати і хвалити за те, що вона говорить все як є. Краще, щоб дорослий перераховував страхи по пам’яті, тільки іноді заглядаючи в список, а не зачитуючи його.

Після виконання завдання дитині пропонується закрити чорний будинок на замок (намалювати його), а ключ – викинути. Даний акт заспокоює актуалізовані страхи.

Аналіз отриманих результатів полягає в тому, що експериментатор підраховує страхи в чорному будинку і порівнює їх з віковими нормами. Загальні відповіді дитини об’єднуються в кілька груп та видів страхів. Якщо дитина в трьох випадках з чотирьох-п’яти дає стверджувальну відповідь, то цей вид страху діагностується як наявний.

Інструкція для дитини: “У чорному будиночку живуть страшні страхи, а в червоному – не страшні. Допоможи мені розселити страхи зі списку по будиночках”.

Ти боїшся?

1. коли залишаєшся один;
2. нападу;
3. захворіти, заразитися;
4. померти;

5. того, що помруть твої батьки;
6. когось із дітей;
7. когось із людей;
8. мами чи тата;
9. того, що вони тебе покарають;
10. Баби Яги, Коція Безсмертного, Бармалея, Змія Горинича, чудовиська (у школярів до цього списку додаються страхи невидимок, скелетів, Чорної руки, Пікової Дами – вся група цих страхів позначена як страхи казкових персонажів);
11. перед тим як заснути;
12. страшних снів (яких саме);
13. темряви;
14. вовка, ведмедя, собак, павуків, змій (страхи тварин);
15. машин, поїздів, літаків (страхи транспорту);
16. бурі, урагану, повені, землетрусів (страхи стихії);
17. коли дуже високо (страх висоти);
18. коли дуже глибоко (страх глибини);
19. в тісній маленькій кімнаті, приміщенні, туалеті, переповненому автобусі, метро (страх замкнутого простору);
20. води;
21. вогню;
22. пожежі;
23. війни;
24. великих вулиць, площ;
25. лікарів (крім зубних);
26. крові (коли йде кров);
27. уколів;
28. болю (коли боляче);
29. несподіваних, різких звуків, коли щось раптово впаде, стукне (боїшся, здригаєшся при цьому);
30. зробити що-небудь не так, неправильно (погано – у дошкільнят);
31. спізнитися в садок (школу);

Всі перераховані тут страхи можна розділити на кілька груп:

1. Медичні страхи – біль, уколи, лікарі, хвороби;

2. Страхи, пов'язані із заподіянням фізичної шкоди – транспорт, несподівані звуки, пожежа, війна, стихії;
3. Страх смерті (своєї);
4. Боязнь тварин;
5. Страхи казкових персонажів;
6. Страх темряви і кошмарних снів;
7. Соціально-опосередковані страхи – людей, дітей, покарань, запізнень, самотності;
8. Просторові страхи – висоти, глибини, замкнутих просторів.

З метою діагностики шкільної тривожності дітей віком 6-9 років у 1980-1982 рр. А. Прихожан була розроблена методика на основі методики Amen E.W., Renison N. (1954). Наводимо її у Додатку Д.

Методики діагностики агресивності

Агресивність є показником багатьох психоемоційних станів і порушень у дітей. Проективна діагностика дозволяє достатньо ефективно виявляти подібні розлади. Поширеною і простою у використанні є методика І. Вшивкової та І. Млодик для діагностики і корекції агресивної поведінки людини «Вулкан».

Мета: діагностика і корекція агресивності, виизначення “кількості” гніву і злості у дітей. Перед проведенням методики варто з'ясувати у дитини, чи знає вона, що таке вулкан.

Інструкція: Намалюй вулкан.

Інтерпретація: Вулкан дитини, на чию агресію скаржаться вчителі та батьки, буде неодмінно вивергатися червоною лавою, її буде багато: чим більше агресії, тим більше вона буде займати простору на аркуші. У дітей з пригніченою агресією (тихих, зі схильністю до депресії, пасивних) лава буде вся всередині вулкана, в крайньому випадку, на їхніх малюнках вулкан буде лише злегка нею «плюватися», та й колір для зображення лави буде обраний не червоний, а сірий, оранжевий та ін. Такий малюнок – безпечний привід поговорити про те, як взагалі живе агресія.

- Запитайте, як справляється вулкан з лавою, яка всередині нього?
- Прослідкуйте за відповіддю малюка і визначте, чи любить вулкан накопичувати лаву, або любить вивергатися часто і з захопленням?
- Поговоріть про те, що може трапитися при виверженні з усім, що навколо вулкана.
- Спробуйте знайти способи виверження лави, найбільш безпечні як для самого вулкана, так і для навколишнього світу.
- Після детального обговорення «вулканового» життя, перейдіть до обговорення того, як це зазвичай відбувається у людей і у дитини безпосередньо.

1.9. Психотерапевтична робота за допомогою проєктивного методу МАК (метафоричних асоціативних карток)

Одна зі сторін психотерапевтичної роботи з дитиною є МАК (метафоричні асоціативні картки). Наведемо приклад подібної роботи на прикладі набору сюжетних карток «Troubles-Bubbles» «Проблеми-бульбашки».

Метафоричні картки – новий, але вже зарекомендувавший себе напрям у психології, що відноситься до проєктивних методик. Психологи, які використовують у своїй роботі асоціативні карти, підтверджують їх ефективність. Плюс цього методу в тому, що з картами можна працювати й самостійно для розвитку творчого потенціалу, уяви.

Карти стимулюють творчість і спілкування. Вони можуть використовуватися як творча, спільна гра, призначена для поліпшення комунікації, заохочення вираження і стимулювання уяви з допомогою різних інтерпретацій.

Метафоричні асоціативні картки – це інноваційний інструмент, заснований на класичних психологічних феноменах. Знання механізмів інструменту підвищує ефективність його використання, дозволяє виявити недоліки і реалізувати модифікації.

Терапевтичні картки, або метафоричні ілюстровані карти, є доповненням до професійного набору інструментів. Їх використовують індивідуальні, сімейні і групові терапевти, тренери, психологи.

У деяких колодах метафоричні картки можуть бути з зображеннями і вербальними (картки зі словами чи фразами). Завдяки змішуванню і зіставленню карток, а також випадковому або навмисному з'єднанню зображень зі словами, створюється безліч комбінацій, які можуть з'єднуватися між почуттями і словесним вираженням. Поєднання слів та ілюстрацій запускає проєкцію внутрішнього вмісту на зовнішні зображення, тим самим звільняючи вираз чутливих або хворобливих предметів, що може призвести до нових уявлень.

Метафоричне мислення

Коли логічне розуміння, бажання і намір, схоже, не допомагають розв'язувати конфлікти, нова точка зору може допомогти досягти конструктивного рішення. Метафорична мова, що формується при роботі з картами, дозволяє людям «перестрибувати» на свої захисні механізми, які базуються на звичайних соціальних угодах і т. д. Метафора, як мова правої півкулі, може зруйнувати порочне коло негативної думки і поведінки й створити сприятливі зміни. Саме на основі цього визначення простіше всього зрозуміти, що це таке – метафоричні картки.

«Troubles-Bubbles»/«Проблеми-

Бульбашки» – новий унікальний інструмент для роботи фахівців психологічної служби, який розроблено як реакцію на запит спільноти психологів системи освіти щодо наявності вітчизняних розробок та інструментарію за темою дитинства. Головна ідея, яка була закладена в основу створення набору, полягала у виокремленні типових проблем, з якими найчастіше зустрічається психолог, соціальний педагог, вихователь ДНЗ, учитель початкових класів, корекційний педагог у своїй роботі, працюючи з дитиною. Групою авторів на чолі з Юрієм Луценко були запропоновані

сюжетні лінії, які відображають проблему/запит. Фантазії та ідеї психологів віртуозно переклала на мову фарб відома українська художниця Олександра Кондратанко.

Набір сюжетних карток «Troubles-Bubbles» «Проблеми-бульбашки»

Застосування набору сюжетних карток в діагностичній, корекційній, психотерапевтичній, розвивальній роботі з дітьми дошкільного віку, починаючи з чотирьох років, молодшими школярами, підлітками та дорослими.

Автор МАК (метафоричних асоціативних карт) та асоціативних карт КРЕАТИВ (1, 2, 3), науковий співробітник Українського НМЦ практичної психології і соціальної роботи, національний експерт з питань психосоціальної підтримки населення (м. Київ), Юрій Луценко.

Рекомендовано для використання працівникам психологічної служби: психологам ЗНЗ, шкіл-інтернатів, ДНЗ, ВНЗ I-II рівнів акредитації, соціальним педагогам, соціальним робітникам, корекційним педагогам, логопедам.

Природні дитячі сюжети картинок, яскраві кольори, різноманітність запитів, з якими можна працювати за допомогою набору, у поєднанні з якісним друком і чіткою інструкцією роблять «Troubles-Bubbles»/«Проблеми-Бульбашки» дієвим та практичним інструментом психолога в роботі з дітьми та дорослими.

Працюючи з дорослими клієнтами, спеціалісти нерідко встановлюють прямий зв'язок між актуальними проблемами (включаючи порушення мови) та дитячими страхами, традиційними соціальними страхами, образами, реакціями на стосунки з батьками чи однолітками. Проблеми дітей залишають глибокий і тривалий слід у пам'яті, поведінці, психіці, психіці дорослої людини і впливають на її адаптацію, особливості взаємодії, реакцію в конфлікті, способи переживання криз та інші аспекти життя.

Запропонований набір містить 50 сюжетних карток, які емпіричним шляхом було розподілено за тематичними групами:

- стосунки з однолітками: прийняття або не прийняття до спільної діяльності, гри, реагування на ситуацію (образа, злість,

жадібність), невміння ділитися, конфлікт та участь у ньому, адаптація до нового класу, групи;

- емоційні реакції дитини та індивідуально-типологічні особливості: невдача, розставання з мамою, істерика, засмученість, агресія, емпатія, відраза, сором'язливість, переїзд, втрата, повільність;

- образа в стосунках з дорослими або іншими дітьми;

- страх: перед грозою, іншими звуками, висотою, темрявою, уявними (фантастичними) істотами, привидами, покараннями, лікарями (лікуванням);

- стосунки з батьками, рідними: друга дитина в сім'ї, розлучення батьків, конфлікти (сварки) між батьками, агресія, пияцтво, конкуренція між дітьми за увагу, виховання бабусею та дідусем, стосунки між братами-сестрами;

- втрата;

- самотність;

- статева ідентифікація;

- криза «Я сам»;

- шкідливі звички, ретроградна поведінка;

- гіперактивність;

- інклюзія;

- насилля;

- гіперопіка;

- ресурси.

Методологія роботи з картками

Картки рекомендовані автором для застосування набору сюжетних карток в діагностичній, корекційній, психотерапевтичній, розвивальній роботі з дітьми дошкільного віку, починаючи з чотирьох років, молодшими школярами, підлітками та дорослими. У випадку роботи з дітьми психолог обирає групу карток для ідентифікації проблеми, її обговорення та подальшого пропрацювання, в залежності від запиту. Набір можна використовувати в груповій (3-6 дітей) та індивідуальній роботі.

Картинки, що пропонуються, рекомендовано до застосування для: встановлення контакту при першій зустрічі чи з «проблемним

клієнтом», формування довіри, визначення статусу дитини в сім'ї та колективі; діагностування і корекції емоційних станів; розкриття тенденцій до прояву асоціальної поведінки та вивчення стилів реагування в конфлікті; розкриття основних та типових стилів реагування батьків на поведінку дитини; дослідження окремих аспектів сприйняття дитиною внутрішньосімейних стосунків (батьки-діти, брати-сестри); виявлення внутрішніх проблем та переживань дитини, тривоги, страхів; подолання негативних звичок; встановлення або відновлення відносин з однолітками; вирішення проблем спілкування (замкнутість, підвищена образливість, гіпертрофована потреба у лідерстві); корекція емоційних та особистісних проблем (знижений настрій, підвищена збудженість, швидка зміна настрою, роздратованість, замкнутість, роздратованість, сором'язливість); пропрацювання поведінкових проблем (агресивність, гіперактивність, некерованість); навчання дітей ідентифікувати свої емоції та емоції партнерів у грі, навчанні; виявлення провідних потреб та мотивів поведінки дітей; полегшення обговорення кризових (травматичних) подій із життя дитини.

У наборі є картки з «прямим значенням» та «багатозначні»: у них кожен бачить щось своє. Це картки – маркери, за якими психолог визначає наявність певних проблем, ставлення до тих чи інших подій.

Приклади роботи з картками:

а) складіть історію за сюжетом: запропонуйте дитині скласти невелику розповідь за карткою, на якій зображено певну ситуацію (діти посварилися, дитина не ділиться іграшками і т.д.); після цього запитайте, як ще можна поводити себе в цій ситуації (можете почати таку історію самі, наприклад: «Жив(ла)-був(ла) хлопчик /дівчинка РоМаша. Одного разу він/вона залишився(лася) сам(а) пізно ввечері. Його/її улюблена іграшка залишилася в темній кімнаті. Він/вона відчинила двері і ...»). Дайте дитині закінчити розповідь).

б) Проаналізуйте з дитиною позитивні та негативні прояви поведінки, емоції героїв тощо.

в) Запропонуйте дитині описати сюжет картки. (Орієнтовані запитання: «Що роблять герої?», «Як себе поведуть?», «Які риси характеру проявляють?»).

г) Зайдіть спільно картку з можливим вирішенням ситуації, обговоріть, що може допомогти подолати ситуацію.

д) Запитайте, чи потрапила дитина в подібні ситуації і як виходила з них.

е) Запропонуйте назвати, хто із реальних людей нагадує того чи іншого персонажа.

є) Оберіть кілька карток для заняття психогімнастикою та розігрування психологічних етюдів.

ж) У роботі зі страхами запропонуйте 6 карток зі страхами (4.1-4.6), розгляньте їх та обговоріть, що там зображено. У ході розповіді встановіть, які картки найбільш відгукуються на ситуацію дитини. Запитайте, що було перед цією ситуацією, яка зображена, що буде далі. Що можна зробити, щоб герой упорався з ситуацією. Встановіть паралель між історією на малюнку та тією, що турбує дитину. Знайдіть якомога більше варіантів вирішення ситуації.

Орієнтовані питання під час роботи з картками:

- Що зображено на малюнку?
- Яку б назву ти дав(дала) малюнку?
- Що відчуває герой? Інші учасники ситуації?
- Які відчуття та емоції у дітей малюнку? Як ти про це здогадався?

Що допомогло це зрозуміти?

- Хто або що подобається чи не подобається на малюнку?
- На якій картці герой почувається так само, як і ти?
- Опиши героя (учасників) сюжету, його риси характеру...
- Про що мріє (думає) герой?
- Хто може йому допомогти? До кого він може звернутися за допомогою (підтримкою)?
- Як би ти вчинив на його місці?
- Як почалася історія на картинці; чим вона може закінчитися?

У випадку роботи з дорослими можна запропонувати клієнту розкласти всі картки, а потім обрати ті, які чимось нагадують історії з

його дитинства. У якості додаткових рекомендуємо застосувати вправи, описані психологами в наборі карт «Із сундука свого дитинства» (изд-во «Генезис»), або іншу методичну літературу, що стосується роботи з картками.

Слід врахувати те, що закінчення роботи з сюжетом картки має бути позитивним, ресурсним. Робота з картками буде більш ефективною, якщо її поєднувати з методами пісочної терапії, арт-терапії, психодрами тощо.

Робота з педагогами, батьками

Застосовуючи картки у роботі з педагогічними працівниками, психолог може ставити прямі чи опосередковані завдання:

- актуалізація знань із дитячої, вікової та соціальної психології;
- підвищення психолого-педагогічної компетентності вихователів, учителів;
- вивчення впливу соціального середовища на поведінку та емоційний стан дитини;
- відпрацювання навичок виходу з конфліктних ситуацій у дитячому колективі, сім'ї;
- розвитку емпатійного ставлення до дітей;
- виявлення впливу дорослого на розвиток та психіку дитини;
- зміни неадекватних педагогічних / батьківських позицій (установок);
- формування навичок ефективного спілкування з дітьми;
- усвідомлення емоційного стану дорослого як реакції на поведінку дитини.

Під час проведення батьківських зборів запропонуйте батькам:

- обрати картку, яка найбільше відображає типову поведінку дитини, її реакції;
- у малих групах обговорити одну з карток і запропонувати ефективні способи реагування на прояви дитини;

- обрати картку наосліп, розглянути сюжет і охарактеризувати прояви у поведінці, емоціях дитини, потім запропонувати кілька способів впливу на поведінку дитини.

Набір сюжетних карток створено і видано в рамках авторського проекту Юрія Луценко «Техніки та Технології». Набір рекомендовано до експериментального застосування в роботі психологів Вченою радою Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи, протокол № 9 від 07.12.2017 року.

РОЗДІЛ 2.

ПРАКТИКУМ ІЗ ВИКОРИСТАННЯ ПРОЄКТИВНИХ МЕТОДИК

2.1. Практичні роботи

Практичне заняття 1

Тема: Психологічне вивчення дітей з порушеннями розвитку

План

1. Організація психологічного супроводу дітей з ООП.
2. Процедура проведення діагностичного обстеження дітей з порушеннями розвитку.
3. Психологічне вивчення дітей з порушеннями розвитку.
4. Умови психологічного обстеження.

Завдання:

1. Схарактеризувати етапи та напрями організації психологічного супроводу дітей з ООП.
2. На основі вивченого матеріалу сформулювати та обґрунтувати 10 основних умов психологічного обстеження.

Практично-лабораторне заняття 2

Тема: Психологічне вивчення дітей з порушеннями розвитку

Мета: скласти загальну схему психологічного обстеження дітей з ООП та теоретично її обґрунтувати.

Теоретична частина

1. Організація психологічного супроводу дітей з ООП.
2. Процедура проведення діагностичного обстеження дітей з порушеннями розвитку.
3. Психологічне вивчення дітей з порушеннями розвитку.
4. Умови психологічного обстеження.

Практична частина:

1. За матеріалами лекції № 1 скласти загальну схему психологічного обстеження дитини з ООП.

2. Розкрити (стисло) значення понять і процесів, які складають теоретичну основу для обстеження:

- особливості уваги;
- сприйняття і спостереження;
- види пам'яті;
- особливості мислення;
- почуття, воля, емоції;
- особистість і поведінка;
- діяльність та ін.

3. Зробити висновки щодо необхідності включення дослідження різних структур до схеми психологічного обстеження.

Практичне заняття 3

Тема: Особливості діагностичного обстеження дітей-логопатів

План

1. Принципи діагностичного обстеження дитини-логопата.
2. Методи діагностичного обстеження.
3. Тестування як метод діагностики
4. Психодіагностичні методики.

Завдання:

1. Сформулювати та обґрунтувати основні принципи (до 10) діагностичного обстеження дитини-логопата.
2. Особливості застосування різних методів діагностичного обстеження.

Практично-лабораторне заняття 4

Тема: Особливості діагностичного обстеження дітей-логопатів

Мета: визначити загальну етіологію порушень мовлення та взаємозв'язок з іншими психофізичними порушеннями; обґрунтувати напрями психологічного діагностичного обстеження дітей-логопатів.

Теоретична частина

1. Принципи діагностичного обстеження дитини-логопата.

2. Методи діагностичного обстеження.
3. Тестування як метод діагностики
4. Психодіагностичні методики.

Практична частина

На основі знань з курсів «Анатомія, фізіологія, патологія дітей та основи генетики», «Механізми і клініка мовленнєвих, сенсорних та інтелектуальних порушень», «Невропатологія», «Психологія (спеціальна, порівняльна)», «Психопатологія і психотерапія», вивчених на I курсі, визначити загальні причини порушень мовлення, взаємозв'язок порушень мовлення з іншими психофізичними порушеннями, навести приклади. Обґрунтувати напрями психологічного діагностичного обстеження дітей-логопатів.

Практичне заняття 5

Тема: Проєктивні методи в психології: історія розвитку, особливості застосування

План

1. Проєктивна діагностика: історія розвитку.
2. Основні положення проєктивної діагностики.
3. Класифікація проєктивних методик.
4. Особливості застосування. Переваги і недоліки проєктивних методів.

Завдання:

1. Заповнити таблицю «Класифікація проєктивних методик»

Група методик	Характеристика	Приклади

2. Розкрити переваги та недоліки проєктивних методів діагностики.

Практично-лабораторне заняття 6

Тема: Проєктивні методи в психології: історія розвитку

Мета: проаналізувати історію розвитку проєктивної діагностики на основі ознайомлення з внеском персоналій психологів у цій галузі.

Теоретична частина

1. Проективна діагностика: історія розвитку.
2. Основні положення проективної діагностики.
3. Класифікація проективних методик.
4. Особливості застосування. Переваги і недоліки проективних методів.

Практична частина

Підготувати повідомлення (з презентацією) про внесок окремих фахівців у галузі психології в становлення і розвиток проективної діагностики:

- Ф. Гальтон
- К. Юнг
- Ф. Рибоков
- А. Біне
- Г. Мюррей
- Г. Роршах
- Л. Франк
- Е. Вартегг

Практичне заняття 7

Тема: Використання проективних методик для обстеження дітей з порушеннями розвитку

План

1. Основні закономірності психічного розвитку в дитинстві:
 - Поняття про психічний розвиток і його детермінанти.
 - Особливості і закономірності психічного розвитку в дитинстві.
 - Зона актуального й найближчого розвитку.
 - Періодизація психічного розвитку в епоху дитинства.
 - Характеристика психічного розвитку дітей різного віку.
2. Принципи побудови патопсихологічного обстеження дітей.
3. Проективні методи в спеціальній психології (логопсихології).
4. Роль малюнкових проективних методик у спеціальній психології (логопсихології).

Завдання:

1. Схарактеризувати принципи патопсихологічного обстеження дітей.
2. Обґрунтувати роль малюнкових проєктивних методик у спеціальній психології (логопсихології).

Практично-лабораторне заняття 8

Тема: Використання проєктивних методик для обстеження дітей з порушеннями розвитку

Мета: ознайомитись із деякими проєктивними методиками для дослідження різних аспектів психічного розвитку дітей.

Теоретична частина

1. Основні закономірності психічного розвитку в дитинстві:
 - Поняття про психічний розвиток і його детермінанти.
 - Особливості і закономірності психічного розвитку в дитинстві.
 - Зона актуального й найближчого розвитку.
 - Періодизація психічного розвитку в епоху дитинства.
 - Характеристика психічного розвитку дітей різного віку.
2. Принципи побудови патопсихологічного обстеження дітей.
3. Проєктивні методи в спеціальній психології (логопсихології).
4. Роль малюнкових проєктивних методик у спеціальній психології (логопсихології).

Практична частина

Підібрати (за допомогою інтернет-джерел) та представити на занятті по 1-2 проєктивних методики для дослідження різних аспектів психічного розвитку дітей:

- сенсорно-перцептивної сфери (сприймання);
- пам'яті;
- мислення;
- уваги;
- уяви і творчих здібностей;
- самосвідомості.

Практичне заняття 9

Тема: Проєктивні методики для дослідження психічних процесів

План

1. Проєктивні методики для дослідження різних психічних процесів: загальна характеристика.
2. Методики для дослідження пам'яті (пиктограми Лурії та ін.).
3. Методики для дослідження мислення (матриці Равена, тест Векслера, кубики Кооса та ін.).
4. Методики для дослідження уваги (тест Тулуз-П'єрона, коректурна проба Б. Бурдона, методика для вивчення концентрації та стійкості уваги. Модифікація методу П'єрона-Рузера та ін.).
5. Методики для дослідження уяви і творчих здібностей (малюнковий тест Вартегга, «Незвичне використання» І. Аверіна, Тест творчого мислення П. Торренса, тест «Кола» та ін.).
6. Методики для дослідження сприймання («Чого не вистачає на цих малюнках?» Р. Немова).
7. Проєктивні методики для дослідження інших психічних процесів.

Завдання:

1. Скласти та заповнити таблицю «Проєктивні методики дослідження психічних процесів»:

Психічний процес	Приклади методик (назва, автор, мета, загальна характеристика)	Особливості діагностики

Практично-лабораторне заняття 10

Тема: Проєктивні методики для дослідження психічних процесів

Мета: ознайомитись з проєктивними методиками дослідження психічних процесів, особливостями їх виконання та інтерпретації результатів.

Теоретична частина

1. Проєктивні методики для дослідження різних психічних процесів: загальна характеристика.

2. Методики для дослідження пам'яті (пиктограми Лурії та ін.).
3. Методики для дослідження мислення (матриці Равена, тест Векслера, кубики Кооса та ін.).
4. Методики для дослідження уваги (тест Тулуз-П'єрона, коректурна проба Б. Бурдона, методика для вивчення концентрації та стійкості уваги. Модифікація методу П'єрона-Рузера та ін.).
5. Методики для дослідження уяви і творчих здібностей (малюнковий тест Вартегга, «Незвичне використання» І. Аверіна, Тест творчого мислення П. Торренса, тест «Кола» та ін.).
6. Методики для дослідження сприймання («Чого не вистачає на цих малюнках?» Р. Нємова).
7. Проективні методики для дослідження інших психічних процесів.

Практична частина

1. У парах обрати проективні методики для визначення рівня розвитку психічних процесів (не менше 3-х).
2. Провести діагностику, обмінятись результатами в парах.
3. Взаємо-інтерпретувати результати, оформити в роботі. Власні висновки і коментарі представити на занятті.

Практичне заняття 11

Тема: Проективні методики дослідження особистості

План

1. Проективні методики для внутрішньо-особистісної діагностики: загальна характеристика.
2. Малюнкові методики діагностики особистості («Будинок. Дерево. Людина», «Неіснуюча тварина», «Кактус», «Вулкан», «Я – клумба», «Баранець у пляшці», «Людина під дощем», «Людина, яка зриває яблуко з дерева» та ін.)
3. Методики на основі використання кольорів («Тест Люшера», «Кольоровий тест відношень» та ін.)
4. Малюнково-асоціативні методики («Сходинки», «Дерево», «Тест руки» Вагнера та ін.)
5. Діагностичні методики на основі казок (Казки-тести Луїзи Дюсс та ін.).

6. Асоціативні методики (асоціативний тест «Подорож» З. та Н. Некрасової та ін.).

Завдання:

1. Скласти та заповнити таблицю «Проективні методики дослідження особистості»:

Група методик	Загальна характеристика	Приклади методик	Мета та особливості діагностики

Практично-лабораторне заняття 12

Тема: Проективні методики дослідження особистості

Мета: ознайомитись з проективними методиками дослідження особистості, особливостями їх виконання та інтерпретації результатів.

Теоретична частина

1. Проективні методики для внутрішньо-особистісної діагностики: загальна характеристика.

2. Малюнкові методики діагностики особистості («Будинок. Дерево. Людина», «Неіснуюча тварина», «Кактус», «Вулкан», «Я – клумба», «Баранець у плящі», «Людина під дощем», «Людина, яка зриває яблуко з дерева» та ін.)

3. Методики на основі використання кольорів («Тест Люшера», «Кольоровий тест відношень» та ін.)

4. Малюнково-асоціативні методики («Сходинок», «Дерево», «Тест руки» Вагнера та ін.)

5. Діагностичні методики на основі казок (Казки-тести Луїзи Дюсс та ін.).

6. Асоціативні методики (асоціативний тест «Подорож» З. та Н. Некрасової та ін.).

Практична частина:

1. *Завдання виконується у парах!* Кожна пара обрає не менше 3-х проективних методик дослідження особистості (з представлених у теоретичній частині, їх перелік можна доповнити).

2. Студентами виконуються обрані методики та здійснюється обмін результатами їх виконання (в парах).

3. Результати взаємо-інтерпретуються (в парах) та представляються в роботах і на занятті (тобто не власні результати, а того студента, з яким працювали в парі).

Бажано, щоб були обрані та представлені різні методики (крім тих, які призначені лише для дитячої діагностики)!

Практичне заняття 13

Тема: Проєктивні методики для діагностики міжособистісних стосунків

План

1. Психологічні основи міжособистісних стосунків.
2. Проєктивні методики для діагностики міжособистісних стосунків у родині («Малюнок сім'ї», «Кінетичний малюнок сім'ї», «Сім'я тварин», «Три дерева», «Методика Рене Жиля», «Річниця весілля батьків», «Малюнок пташиного гнізда», «Техніка незакінчених речень» та ін.).
3. Проєктивні соціометричні методики («Галявина», «Мій клас» та ін.).
4. Методики для виявлення ставлення дитини до інших людей («Два будиночки» та ін.).
5. Методики діагностики тривожності і страхів (Методика для діагностики шкільної тривожності А.Прихожан, Методика на виявлення дитячих страхів О. Захарова і М. Панфілова та ін.)
6. Методики діагностики агресивності («Кактус», «Вулкан», тест руки Вагнера та ін.).

Завдання:

1. Скласти та заповнити таблицю «Проєктивні методики для діагностики міжособистісних стосунків»:

Психологічні аспекти та прояви міжособистісних стосунків	Приклади проєктивних методик (назва, автор, мета, загальна характеристика)	Особливості діагностики

Практично-лабораторне заняття 14

Тема: Проєктивні методики для діагностики міжособистісних стосунків

Мета: ознайомитись з проєктивними методиками дослідження міжособистісних стосунків, особливостями їх виконання та інтерпретації результатів.

Теоретична частина

1. Психологічні основи міжособистісних стосунків.
2. Проєктивні методики для діагностики міжособистісних стосунків у родині («Малюнок сім'ї», «Кінетичний малюнок сім'ї», «Сім'я тварин», «Три дерева», «Методика Рене Жиля», «Річниця весілля батьків», «Малюнок пташиного гнізда», «Техніка незакінчених речень» та ін.).
3. Проєктивні соціометричні методики («Галявина», «Мій клас» та ін.).
4. Методики для виявлення ставлення дитини до інших людей («Два будиночки» та ін.).
5. Методики діагностики тривожності і страхів (Методика для діагностики шкільної тривожності А.Прихожан, Методика на виявлення дитячих страхів О. Захарова і М. Панфілова та ін.)
6. Методики діагностики агресивності («Кактус», «Вулкан», тест руки Вагнера та ін.).

Практична частина

1. У парах обрати проєктивні методики для визначення рівня розвитку міжособистісних стосунків (не менше 3-х).
2. Провести діагностику, обмінятись результатами в парах.
3. Взаємо-інтерпретувати результати, оформити в роботі. Власні висновки і коментарі представити на занятті.

Практичне заняття 15

Тема: Проєктивні методи діагностики тривожності і страхів.

Діагностика агресивності

План

1. Дитяча тривожність як психологічна проблема. Характеристика і прояви дитячої тривожності.

2. Дитячі страхи. Вікові особливості прояву.

3. Дитяча агресивність: причини, прояви, особливості.

3. Методики діагностики тривожності і страхів (Методика для діагностики шкільної тривожності А. Прихожан, Методика на виявлення дитячих страхів О. Захарова і М. Панфілова та ін.)

6. Методики діагностики агресивності («Кактус», «Вулкан», тест руки Вагнера та ін.).

Завдання:

1. Скласти та заповнити таблицю «Проективні методики для діагностики дитячої тривожності (страхів) та агресивності»:

Психологічні аспекти та прояви	Приклади проективних методик (назва, автор, мета, загальна характеристика)	Особливості діагностики
Тривожність та страхи		
Агресивність		

Практично-лабораторне заняття 16

Тема: Проективні методи діагностики тривожності і страхів.

Діагностика агресивності

Мета: ознайомитись з проективними методиками дослідження тривожності (страхів) та агресивності, особливостями їх виконання та інтерпретації результатів.

Теоретична частина

1. Дитяча тривожність як психологічна проблема. Характеристика і прояви дитячої тривожності.

2. Дитячі страхи. Вікові особливості прояву.

3. Дитяча агресивність: причини, прояви, особливості.

3. Методики діагностики тривожності і страхів (Методика для діагностики шкільної тривожності А. Прихожан, Методика на виявлення дитячих страхів О. Захарова і М. Панфілова та ін.)

6. Методики діагностики агресивності («Кактус», «Вулкан», тест руки Вагнера та ін.).

Практична частина

! Завдання може виконуватися в парах або індивідуально (якщо є можливість продіагностувати дітей). У першому випадку обираються проєктивні методики, які можна використовувати для досліджуваних різного віку, у другому – методики для діагностики дітей.

1. Обрати проєктивні методики для визначення рівня тривожності та агресії (не менше 3-х).

2. Провести діагностику, обмінятись результатами в парах (якщо виконували в парах).

3. Взаємо-інтерпретувати (якщо виконували в парах) або інтерпретувати результати, оформити в роботі. Власні висновки і коментарі представити на занятті.

Практичне заняття 17

Тема: Проєктивні методики для обстеження дітей дошкільного та шкільного віку

План

1. Проєктивні методики для обстеження дітей дошкільного віку:

- особистості;
- міжособистісних стосунків;
- самооцінки;
- дитячих бажань;
- дитячої тривожності і страхів;
- дитячої агресії та ін.

2. Проєктивні методики для обстеження дітей шкільного віку:

- особистості;
- міжособистісних стосунків;
- самооцінки;
- мотивації;
- шкільної тривожності;
- агресії та ін.

Завдання:

1. Скласти та заповнити порівняльну таблицю «Проєктивні методики для обстеження дітей дошкільного та шкільного віку»:

Психологічні аспекти та прояви	Приклади проєктивних методик для обстеження дітей дошкільного віку (назва, автор, мета, загальна характеристика)	Приклади проєктивних методик для обстеження дітей шкільного віку (назва, автор, мета, загальна характеристика)

Практичне заняття 18

Тема: Проєктивні методики для обстеження дітей дошкільного та шкільного віку

Мета: ознайомитись з проєктивними методиками для обстеження дітей дошкільного та шкільного віку, особливостями їх виконання та інтерпретації результатів.

Теоретична частина

1. Проєктивні методики для обстеження дітей дошкільного віку:

- особистості;
- міжособистісних стосунків;
- самооцінки;
- дитячих бажань;
- дитячої тривожності і страхів;
- дитячої агресії та ін.

2. Проєктивні методики для обстеження дітей шкільного віку:

- особистості;
- міжособистісних стосунків;
- самооцінки;
- мотивації;
- шкільної тривожності;
- агресії та ін.

Практична частина:

Обрати (самостійно, за допомогою інтернет-джерел) по 2 проєктивних методики для психодіагностики дітей дошкільного та шкільного віку, запропонувати їх виконати дітям та інтерпретувати результати.

Практичне заняття 19

Тема: Проєктивні методики для роботи з дорослими та батьками

План

1. Проєктивні методики для обстеження дорослих:
 - особистості;
 - міжособистісних стосунків;
 - самооцінки;
 - мотивації;
 - тривожності;
 - реакції в екстремальній ситуації;
 - агресії та ін.
2. Проєктивні методики для роботи з батьками («Незакінчені речення», «Моя дитина – моя квітка» та ін.)

Завдання:

1. Скласти та заповнити таблицю «Проєктивні методики для обстеження дорослих» або «Проєктивні методики для роботи з батьками» (на вибір):

Психологічні аспекти та прояви	Приклади проєктивних методик (назва, автор, мета, загальна характеристика)

Обрати (самостійно, за допомогою інтернет-джерел) 2-3 проєктивних методики для обстеження дорослих та роботи з батьками. Провести діагностику знайомих дорослих (батьків, друзів) та інтерпретувати результати.

РОЗДІЛ 3.
ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ
СТУДЕНТІВ З КУРСУ

3.1. Карта самостійної роботи студента
з дисципліни *Проективні методики у спеціальній психології*

Кредит та тема	Академічний контроль (форма представлення)*	Кількість балів (за видами роботи)**	Кількість балів всього за кредит	Термін виконання (тижні)***	Викладач (підпис)
<i>Кредит № 1</i> <i>Особливості психологічного обстеження дітей з порушеннями розвитку</i> Тема 1. Психологічне вивчення дітей з порушеннями розвитку Тема 2. Особливості діагностичного обстеження дітей-логопатів	Скласти загальну схему психологічного обстеження дітей з ООП та теоретично її обґрунтувати.	30	60		
	Визначити загальну етіологію порушень мовлення та взаємозв'язок з іншими психофізичними порушеннями. Обґрунтувати напрями психологічного діагностичного обстеження дітей-логопатів.	30			
<i>Кредит 2.</i> <i>Дослідження психічних процесів особистості проективними методами</i> Тема 3. Проективні методи в психології: історія розвитку, особливості застосування. Тема 4. Проективні методики для обстеження дітей	Презентація «Внесок окремих фахівців у галузі психології (1 з переліку) в становлення і розвиток проективної діагностики»	15	40		
	Підібрати (за допомогою інтернет-джерел) по 1-2 проективних методики для дослідження різних аспектів психічного розвитку дітей (сприймання, пам'яті, мислення,	10			

різного віку з порушеннями розвитку. Тема 5. Методики для визначення рівня розвитку психічних процесів.	самосвідомості).				
	Проективні методики для визначення рівня розвитку психічних процесів (не менше 3-х)	15			
Кредит 3. Проективна діагностика міжособистісної взаємодії та тривожності Тема 6. Проективні методики дослідження особистості. Тема 7. Проективні методики для діагностики міжособистісних стосунків. Тема 8. Проективні методи діагностики тривожності і страхів.	Проективні методики дослідження особистості (не менше 3-х)	10	30		
	Проективні методики для діагностики міжособистісних стосунків (не менше 3-х)	10			
	Проективні методики діагностики тривожності і страхів (не менше 2-х)	10			
Всього балів за самостійну роботу		130 балів	130		
ВСЬОГО за семестр – 44 год.					

3.2. Питання для самоперевірки та підготовки до заліку

1. Організація психологічного супроводу дітей з ООП.
2. Процедура проведення діагностичного обстеження дітей з порушеннями розвитку.
3. Психологічне вивчення дітей з порушеннями розвитку.
4. Умови психологічного обстеження.
5. Етапи та напрями організації психологічного супроводу дітей з ООП.
6. Принципи діагностичного обстеження дитини-логопата.
7. Методи діагностичного обстеження.
8. Тестування як метод діагностики.
9. Психодіагностичні методики.
10. Проективна діагностика: історія розвитку.
11. Основні положення проективної діагностики.
12. Класифікація проективних методик.
13. Особливості застосування проективних методик.
14. Переваги і недоліки проективних методів.
15. Основні закономірності психічного розвитку в дитинстві.
16. Поняття про психічний розвиток і його детермінанти.
17. Зона актуального й найближчого розвитку.
18. Періодизація психічного розвитку в епоху дитинства.
19. Характеристика психічного розвитку дітей різного віку.
20. Принципи патопсихологічного обстеження дітей.
21. Проективні методи в спеціальній психології (логопсихології).
22. Роль малюнкових проективних методик у спеціальній психології (логопсихології).
23. Проективні методики для внутрішньо-особистісної діагностики: загальна характеристика.
24. Малюнкові методики діагностики особистості («Будинок. Дерево. Людина», «Неіснуюча тварина», «Кактус», «Вулкан», «Я – клумба», «Баранець у плящі», «Людина під дощем», «Людина, яка зриває яблуко з дерева» та ін.)
25. Методики на основі використання кольорів («Тест Люшера», «Кольоровий тест відношень» та ін.)

26. Малюнково-асоціативні методики («Сходинки», «Дерево», «Тест руки» Вагнера та ін.)
27. Діагностичні методики на основі казок (Казки-тести Луїзи Дюсс та ін.).
28. Асоціативні методики (асоціативний тест «Подорож» З. та Н. Некрасової та ін.).
29. Проективні методики для дослідження різних психічних процесів: загальна характеристика.
30. Методики для дослідження пам'яті (пиктограми Лурії та ін.).
31. Методики для дослідження мислення (матриці Равена, тест Векслера, кубики Кооса та ін.).
32. Методики для дослідження уваги (тест Тулуз-П'єрона, коректурна проба Б. Бурдона, методика для вивчення концентрації та стійкості уваги. Модифікація методу П'єрона-Рузера та ін.).
33. Методики для дослідження уяви і творчих здібностей (малюнковий тест Вартегга, «Незвичне використання» І. Аверіна, Тест творчого мислення П. Торренса, тест «Кола» та ін.).
34. Методики для дослідження сприймання («Чого не вистачає на цих малюнках?» Р. Нємова).
35. Проективні методики для дослідження інших психічних процесів.
36. Психологічні основи міжособистісних стосунків.
37. Проективні методики для діагностики міжособистісних стосунків у родині («Малюнок сім'ї», «Кінетичний малюнок сім'ї», «Сім'я тварин», «Три дерева», «Методика Рене Жиля», «Річниця весілля батьків», «Малюнок пташиного гнізда», «Техніка незакінчених речень» та ін.).
38. Проективні соціометричні методики («Галявина», «Мій клас» та ін.).
39. Методики для виявлення ставлення дитини до інших людей («Два будиночки» та ін.).
40. Методики діагностики тривожності і страхів (Методика для діагностики шкільної тривожності А.Прихожан, Методика на виявлення дитячих страхів О. Захарова і М. Панфілова та ін.)

41. Методики діагностики агресивності («Кактус», «Вулкан», тест руки Вагнера та ін.).

42. Дитяча тривожність як психологічна проблема. Характеристика і прояви дитячої тривожності.

43. Дитячі страхи. Вікові особливості прояву.

44. Дитяча агресивність: причини, прояви, особливості.

45. Методики діагностики тривожності і страхів (Методика для діагностики шкільної тривожності А.Прихожан, Методика на виявлення дитячих страхів О. Захарова і М. Панфілова та ін.)

46. Методики діагностики агресивності («Кактус», «Вулкан», тест руки Вагнера та ін.).

47. Проективні методики для обстеження дітей дошкільного віку: особистості; міжособистісних стосунків; самооцінки; дитячих бажань; дитячої тривожності і страхів; дитячої агресії та ін.

48. Проективні методики для обстеження дітей шкільного віку: особистості; міжособистісних стосунків; самооцінки; мотивації; шкільної тривожності; агресії та ін.

49. Проективні методики для обстеження дорослих: особистості; міжособистісних стосунків; самооцінки; мотивації; тривожності; реакції в екстремальній ситуації; агресії та ін.

50. Проективні методики для роботи з батьками («Незакінчені речення», «Моя дитина – моя квітка» та ін.)

3.3. Контрольні завдання для перевірки знань з курсу

Варіант контрольної роботи з курсу «Проективні методики у спеціальній психології»

1 рівень (2 бали за правильну відповідь)

1. До основних принципів організації психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими потребами НЕ належить:

- А) пріоритет інтересів і потреб учнів;
- Б) неперервність супроводу;
- В) обов'язковість супроводу;
- Г) мультидисциплінарність.

2. На цьому етапі психологічного обстеження виявляється наявність відхилень у психофізичному розвитку дитини без точної кваліфікації й характеру їхньої глибини:

- А) скринінг;
- Б) диференціальна діагностика відхилень у розвитку;
- В) феноменологічний етап.

3. У роботі з дітьми з особливими потребами з метою корекції поведінки та особистісних проявів НЕ організовуються:

- А) заняття з особистісної самоефективності і тайм-менеджменту;
- Б) заняття з розвитку комунікативних навичок, ефективної соціальної взаємодії;
- В) заняття з підвищення впевненості в собі;
- Г) заняття з зниження тривожності та подолання страхів.

4. Відсутність домінування дорослого, формуванням позиції спілкування «на рівних» забезпечується принципом діагностичного обстеження:

- А) надання первинного вибору сфери діяльності;
- Б) утримання єдиної просторової позиції;
- В) чергування сфер діяльності;

Г) регламентація особистісно-емоційного навантаження.

5. Тест Люшера належить до такого виду проєктивних методик:

- А) конструктивні;
- Б) катартичні;
- В) імпресивні;
- Г) інтерпретаційні.

II рівень (по 5 балів за правильну відповідь)

- 1. Умови психологічного обстеження.
- 2. Методи діагностичного обстеження.

III рівень (10 балів за правильну відповідь)

- 1. Проєктивні методики дослідження особистості: призначення, різновиди, особливості діагностики, приклади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бурлачук Л.Ф. Введение в проективную психодиагностику. К. : НикаЦентр, 1997. 45 с.
2. Венгер А. Л. Психологические рисуночные тесты. 2003.
3. Войтко В. Навчання і виховання дітей з особливими освітніми потребами: сучасні підходи : [навчально-методичний посібник] / В. Войтко. – Кропивницький: КЗ «КОІППО імені Василя Сухомлинського», 2016. – 84 с.
4. Дегтяренко Т.М. Корекційно-реабілітаційна робота в спеціальних дошкільних закладах для дітей з особливими потребами: [навчальний посібник] / Т.М. Дегтяренко, Л.С. Вавіна. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2008. – 302 с.
5. Дудкевич Т. Загальна психологія. Загальна психологія. К. : Центр навчальної літератури, 2019. 388 с.
6. 3. Дудкевич Т.В. Дитяча психологія [Текст] : Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Т. В. Дудкевич. К. : Центр учбової літератури, 2012. 424 с.
7. Інструменти діагностики // Дитячий психолог. Перший український сайт для батьків [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://dytpsyholog.com/2015/02/14/>
8. Карпенко, Н. В. Діагностика психічного розвитку дитини в роботі педагога (вчителя, вихователя) [Текст]: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Н. В. Карпенко. – 3-тє вид. – К.: Каравела, 2015. – 248 с.
9. Колупаєва А.А., Таранченко О.М. «Інклюзивна освіта: від основ до практики»: [монографія] / А.А. Колупаєва, О.М. Таранченко – К. : ТОВ «АТОПОЛ», 2016. – 152 с. – (Серія «Інклюзивна освіта»)
10. Кутішенко В.П. Вікова та педагогічна психологія. К. : Центр навчальної літератури, 2005. 128 с.
11. Литвиненко, І. С. Проективні малюнкові методики [Текст]: методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів / І. С. Литвиненко, Д. В. Прасол. – Миколаїв : Арнекс, 2015. – 160 с.
12. Ліфарєва Н.В. Психологія особистості. К. : Центр навчальної літератури, 2003. 240 с.

13. Луценко Юрій Набір сюжетних карток «Troubles-Bubbles» «Проблеми-бульбашки». Методичні рекомендації, «Техніки та технології», Київ, 2018.
14. Максименко С. Загальна психологія. К. : Центр навчальної літератури, 2019. 272 с.
15. Москальова А.С. Методи психодіагностики в навчально-виховному процесі: Навчальний посібник для слухачів курсів підвищення кваліфікації системи післядипломної педагогічної освіти /А.С. Москальова, М.В. Москальов. Київ, 2014. 360 с. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/7621/>
16. Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх: навч. – метод. посібн. К. : ВіАн, 1996. 352 с.
17. Палій А.А. Методи діагностики психічного розвитку у дітей. Івано-Франківськ, 2013. 430 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://194.44.152.155/elib/local/862.pdf>
18. Підготовка психолога-практика до використання малюнку в діагностико-корекційному процесі (психодинамічний підхід) : навчальний посібник / уклад. Н. В. Гриньова. Умань : Візаві, 2014. 174 с.
19. Пометун О. І. Енциклопедія інтерактивного навчання / О. І. Пометун. – К., 2017. – 144 с.
20. Попова Г. Метафорическое ассоциативные карты в работе практического психолога : методика и практика / Г. Попова, Н. Милорадова. – Х. : ФЛП Бровин А.В., 2016. – 224 С.
21. Психологічна допомога при розладах психічного розвитку [Текст] // Патопсихологія: Навчальний посібник для вищих навчальних закладів / І.А.Мартинюк. – К., 2008. – С. 105-150.
22. Психологічна проєкція [Електронний ресурс]. Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%94%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%8F_\(%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%94%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%8F_(%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F))
23. Роль екзистенційного чинника свободи в сучасній вітчизняній психотерапії [Текст] // Методичні рекомендації щодо

- врахування соціокультурних чинників в теорії та практиці психотерапевтичної допомоги особистості. – К., 2013. – С. 24-35.
24. Розов В.І. Адаптивні антистресові психотехнології [Текст]: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / В. І. Розов. – К.: Кондор, 2005. – 278с. – (В опр.).
25. Савчин М. Загальна психологія. К. : ВЦ «Академія», 2020. 344 с.
26. Соловйова О.П. Причини виникнення адиктивної поведінки в підлітковому віці та основні напрямки психокорекційної роботи із залежними підлітками [Текст] / О. П. Соловйова // Практична психологія та соціальна робота. – 2013. – № 4. – С. 28-32.
27. Столяренко О. Психологія особистості. К. : Центр навчальної літератури, 2019. 280 с.
28. Терлецька Л. Шкільна психодіагностика // Психолог.- 2012, №32-35.- 84 с.
29. Хозраткулова І.А. Дослідження емоційної сфери дитини з особливими потребами в умовах пісочної психотерапії [Текст] / І. А. Хозраткулова // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К.; Миколаїв, 2009. – Т. 7: Екологічна психологія, Вип. 18: Психологія освітнього простору. – С. 418-423.
30. Яценко Т.С. Основи глибинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика: Навч. посіб. К. : Вища шк., 2006. 382 с.

ДОДАТОК А

ПРОЄКТИВНІ МЕТОДИКИ ДЛЯ РОБОТИ З ДІТЬМИ РІЗНОГО ВІКУ

ДИТЯЧА ПРОЄКТИВНА МЕТОДИКА «CHILDHOOD»

Автор методики – Юлія Святенко, психолог, кандидат психологічних наук.

Childhood (дитинство) – проєктивна діагностична методика, яка складається з 48 кольорових картинок і призначена для дослідження особистісної сфери дитини. Розроблена для дітей віком від 4 років.

Childhood – це інструмент для психологів та психотерапевтів, який допоможе:

- продіагностувати емоційний стан дитини на даний момент;
- виявити провідні потреби та мотиви;
- зрозуміти психологічний клімат у родині;
- виявити зміст внутрішньо особистісних конфліктів;
- дослідити страхи, фобії та тривоги;
- полегшити обговорення драматичних подій з життя дитини;
- нівелювати психологічні захисти під час психодіагностики;
- налагодити контакт під час психотерапевтичної роботи.

У картках Childhood промальовані найбільш важливі ситуації з життя дитини, пов'язані з відносинами у сім'ї, батьками, сиблінгами, взаєминами з однолітками, вчителями та ін.

Кожен малюнок являє собою тему, на яку дитина реагує відповідно до її власних тенденцій. Таким чином, дитина, розповідаючи що бачить на малюнку, виявляє свої несвідомі проблеми, внутрішньо особистісні конфлікти, страхи, тривогу, агресію, труднощі сепарації, ревності до сиблінга, низьку самооцінку, труднощі в спілкуванні, драматичні події в сім'ї, насилля та ін.

ДИТЯЧИЙ АПЕРЦЕПТИВНИЙ ТЕСТ

Дитячий апперцептивний тест (Children's Apperception Test – CAT) розроблений Леопольдом і Сонею Беллак і належить до класу інтерпретативних методик, де проектується значимий зміст потреб, конфліктів, установок особистості. В якості стимульного матеріалу використовується 10 картинок із «життя тварин»: «Курчата за столом», «Ведмеді перетягують канат», «Лев з трубкою», «Кенгуру з кенгуренятками» та ін.

За допомогою даної методики можна виявити:

- провідні потреби і мотиви;
- особливості сприйняття і ставлення дитини до батьків (у тому числі до батьків як до подружньої пари);
- особливості взаємин дитини з сиблінгами;
- зміст внутрішньоособистісних конфліктів як наслідок фрустрації провідних потреб дитини;
- особливості захисних механізмів як способів вирішення внутрішніх конфліктів;
- агресивні фантазії, страхи, фобії, тривоги, пов'язані з ситуаціями фрустрації;
- динамічні та структурні особливості поведінки дитини в середовищі однолітків.

Ще З. Фрейд помітив, що діти більш охоче ідентифікують себе з тваринами, ніж з людьми. ДАТ створений, щоб полегшити розуміння дитячого ставлення до найбільш значущих фігур і стимулів. У тесті представлено певну кількість основних ситуацій, які можуть відображати прояв поточних проблем дитини. Зображення були розроблені для отримання відповідей на основні проблеми – зокрема, проблеми конкуренції братів і сестер, ставлення до батьків і те, якими вони сприймаються, фантазії дитини про агресію, про прийняття дорослого світу, про її страх залишитися одній, про поведінку, що стосується туалету та батьківські реакції на це.

Тест призначений для обстеження дітей у віці від 3 до 10 років. Час проведення тесту – 30-40 хв.

Процедура проведення

Дослідження проводиться індивідуально, позиціонуючи не як тест, а як гру. Після встановлення контакту з дитиною, їй показують картинки. Можна сказати: “Ми збираємося пограти в гру. Ти будеш розповідати історії про картинки, які я тобі дам. Розкажи, що відбувається, що тварини роблять зараз. “У відповідний момент дитину можна запитати про те, що було в оповіданні до моменту, який демонструється і що трапиться після.

Всі відповіді записуються буквально і пізніше аналізуються. Слід записувати також всі коментарі і дії дитини, які стосуються розповіді.

Після того, як складені всі розповіді, можна повернутися до кожної з них для уточнення окремих моментів, наприклад: чому персонаж названий саме так, а не інакше, вказано саме це місце дії персонажів, саме цей вік, і т.п., і навіть чому саме так закінчено розповідь.

Краще тримати всі картинки за межами погляду дитини, тому що маленькі діти мають тенденцію грати з усіма картинками відразу, вибирати їх випадково для розповідання історій.

Картинки були пронумеровані і впорядковані в певній послідовності з певних міркувань, тому слід показувати їх у певному порядку. Якщо дитина неспокійна, можна зменшити тест до тих декількох картинок, які висвітлюють специфічні проблеми. Так, дитині, яка безперечно має проблему конкуренції з братом чи сестрою, можна дати картинки 1 і 4 і т. д.

Аналіз результатів

Аналіз оповідань будується наступним чином:

Знаходження “героя”, з яким досліджуваний ідентифікує себе. Розроблено ряд критеріїв, що полегшують пошук “героя” (наприклад, докладний опис думок і почуттів будь-якого з персонажів, збіг з ним за статтю та віком, соціальним статусом, вживання прямої мови та ін).

Визначення найважливіших характеристик “героя” – його почуттів, бажань, прагнень, або, за термінологією Г. Мюррея, “потреб”. Також виявляється “тиск” середовища, тобто сили, що впливають на “героя” ззовні. Як “потреби”, так і “тиск” середовища оцінюються за п’ятибальною шкалою залежно від інтенсивності, тривалості, частоти і

значення їх у сюжеті оповідання. Сума оцінок за кожною змінною порівнюється зі стандартною для певної групи досліджуваних.

Порівняльна оцінка сил, що виходять від “героя”, і сил, що виходять із середовища. Поєднання цих змінних утворює “тему” або динамічну структуру взаємодії особистості і середовища. Зміст таких “тем” становить:

те, що досліджуваний реально здійснює;

те, до чого він прагне;

те, що ним не усвідомлюється, проявляючись у фантазіях;

те, що він відчуває в даний момент;

те, яким йому уявляється майбутнє.

У підсумку дослідник отримує відомості про основні прагнення, потреби досліджуваного, впливи, що діють на нього в конфліктах, що виникають у взаємодії з іншими людьми, і способах їх вирішення, іншу інформацію.

КВІТКА-СЕМИПЕЛЮСТКА

Мета: діагностика бажань дітей.

Обладнання: квітка-семипелюстка з паперу.

Порядок дослідження. Діти читають (згадують) казку В. Катаєва «Квітка-семипелюстка». Можливий перегляд мультфільму.

Кожному вручається приготована з паперу квітка з сімома пелюстками, на пелюстках якої вони записують свої бажання. Пелюстки з бажаннями діти можуть вручити тим, кому вони адресовані.

Обробка результатів може проходити за такою схемою: виписати бажання, підсумовуючи повторювані або близькі за змістом; згрупувати: матеріальні (речі, іграшки і т.п.), моральні (мати тварин і доглядати за ними), пізнавальні (навчитися чогось, стати кимось), руйнівні (зламати, викинути і т.п.).

ПРОЄКТИВНА МЕТОДИКА «БАРАНЧИК У ПЛЯШЦІ»

Мета методики: оцінити взаємодію дитини з найближчим оточенням, картину світу дитини, ранні відносини з матір'ю, спосіб сепарації, які ресурси є у дитини для відділення. Цей тест дозволяє працювати з дітьми, починаючи від 6 років.

Матеріал: аркуш паперу формату А4, звичайний олівець (бажано М чи 2М), кольорові олівці. Можна використовувати глину або пластилін, або солоне тісто, потім це ліплення прикрасити і так інтерпретувати. Замість пензликів, для дітей, можна використовувати їх пальчики – це і дрібну моторику розвиває, і робить сам процес більш захоплюючим та цікавим.

Інструкція: «Намалюй баранця у пляшці».

Після того, як дитина намалює, психолог проводить опитування:

1. Як він там опинився?
2. Як йому там у пляшці?
3. Яким він бачить оточуючий світ із пляшки?
4. Про що він мріє?
5. Чого він боїться?
6. Який у нього настрій?
7. Скільки йому років?
8. Чи чекає баранчик допомоги? Якщо так, то від кого та якої саме?
9. Чи хоче він вибратися?
10. Чи може він вибратися та яким способом?
11. Що він отримає, якщо вибереться?

У кінці психолог просить придумати історію про баранця, в якій треба розповісти про шлях його виходу з пляшки.

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ:

Баранчик – символізує автора роботи. Наскільки яскраво, чітко, пухнасто промальований баранчик, настільки легко, позитивно і сприятливо людина відчуває себе в батьківській родині і навпаки. Наявність добре промальованих ріжків і ніг – це знак впертості, боротьби і відстоювання своєї думки, можливість наявності опору дитини по відношенню до батьків. Роги і копита часто зустрічаються в

роботах підлітків, коли відбувається процес психологічного та емоційного відділення від батьківської сім'ї. Якщо автор зображує баранчика в негативному образі, це трактується як неприйняття себе.

Пляшка – символ батьківської сім'ї. Обриси пляшки мають своє значення. М'які, плавні, округлі форми пляшки – може трактуватися як близькість автора роботи до мами, і символізує потребу в її уваги та її турботі, оцінці. Більш різкі, незграбні форми пляшки – в характері автора роботи переважають батьківське начало, батьківські риси характеру.

Велике значення надається положенню баранчика в пляшці. Якщо баранчик твердо стоїть на ногах на дні пляшки це означає, що автор роботи перебуває в сім'ї, в якій відчуває стабільність, стійкість. Пляшка може бути зображена як в горизонтальному так і у вертикальному положенні. Спрямованість баранчика до шийки пляшки, може трактуватися, як бажання вийти з пляшки і відокремитися від батьківської сім'ї. Можливий варіант: коли баранчик знаходиться в положенні протилежному – спиною до шийки пляшки і обличчям до дна, це трактується, як не бажання досліджуваного покидати батьківську сім'ю, наявність побоювань пов'язаних з самостійністю.

Слід звернути особливу увагу на горлечко, зіставити з розмірами баранчика. Чи відповідають розміри баранчика величиною шийки пляшки? Чи зможе баранчик при бажанні вийти з пляшки? Або може баранчик крупніше горлечка? А може йому тільки здається, що він може покинути пляшку? І чи хоче взагалі баранчик вийти з пляшки?

Зустрічаються роботи, в яких горлечко закрито пробкою, це може трактуватися як прояв гіперопіки, автор роботи відчуває себе під контролем з боку батьків, всі рішення приймаються за нього, і він явно не скоро буде готовий до самостійності і відокремлення від батьківської сім'ї.

Коли внутрішній простір пляшки прикрашається елементами інтер'єру, створюється замкнений затишний мікроклімат, це свідчить про надмірну кількість батьківського піклування, та про те, що автор роботи сприймає таку опіку позитивно. Батьки оточують всім необхідним і тим самим позбавляють дитину права на прийняття

самостійних рішень і можливості представлення життя за межами сім'ї, це може бути причинами невпевненості в собі, соціальної несміливості дитини.

Коли пляшка надбита або розбита це може трактуватися як наявність психологічних травм, пережитих дитиною в батьківській родині.

Часто підлітки малюють пляшку і підписують її назвою алкогольного напою, це може говорити про те що в даний момент підлітка цікавлять спиртні напої, він перебуває в стані побудови свого ставлення до алкоголю. У цей момент педагогам і психологам важливо не упустити і провести необхідні виховні та корекційні заходи.

Важливо куди саме повернута пляшка:

Вгору – до батьківського(чоловічого)принципу мислення, фантазій. З такої пляшки дуже важко вибратися, більше таємних переживань. Тобто тоді дитині притаманні раціоналізм, активність, відчуття непотрібності дій, недосяжності мети.

Вниз – до несвідомого, тілесного, материнського. Тобто фіксування на перешкодах до задоволення ситуативної потреби, можливо є авторитарна мати чи гіперопіка.

Ліворуч – пасивність, бездіяльність, акцент на минулому, рефлексія, страх активності, тенденція до роздумів, відсутні претензії на самоствердження, фіксація на якійсь ситуації з минулого.

Праворуч – є направленим на майбутнє, свідоме. Тобто, бунтарство, непокоря, іноді прямота, безкомпромісність.

Чи оцінює дитина пляшку як проблему, чи хоче він з нею впоратись.

Якщо у дитини в житті дуже складна ситуація, то вона може намалювати, наприклад, пляшку з-під отрути, алкоголю тощо. Якщо в сім'ї «поживна» ситуація, тоді можуть бути пляшки з поживними рідинами.

Якщо баранцю не хочеться виходити, можна говорити про те, що не вистачає фрустрації та немає необхідності розвиватися далі, або всі потреби задоволені та немає мотивації.

Якщо дитина малює коштовну пляшку, що прикрашена дорогоцінностями, це може говорити про те, що оточуюча середовище,

заняття, гуртки, враження на оточуючих цінується більше ніж сама дитина.

Формальні показники

Натиск на олівець – показник психомоторного тону:

– Слабий натиск, подекуди стрічка ледь видна – астенія (при астенії погіршується пам'ять, увага, з'являється плаксивість, примхливість, роздратування, невпевненість у собі): пасивність, іноді депресивний або субдепресивний стан (стан легко вираженої депресії, який характеризується зниженим настроєм, песимістичною оцінкою подій та зниженням працездатності.) (з 4 річного віку).

– Сильний натиск, олівець продавлює папір – емоціональна напруга; ригідність (недостатня рухливість, переключення, пристосування мислення, установ та т. ін. по відношенню до вимог середовища, яка змінюється. Спостерігається при ряді психічних захворювань.); імпульсивність (риса характеру, яка виражається у схильності до діяти без остаточного свідомого контролю, під впливом зовнішніх обставин або в силу емоціональних переживань). (з 4 річного віку).

– Занадто сильний натиск, олівець рве папір – конфліктність; гіперактивність; іноді агресивність; гостре збудження, пограничний або психотичний стан (грубе порушення оцінки реальності, тобто, людина робить помилкові заключення стосовно оточуючої дійсності, помилково оцінює своє мислення и сприйняття та продовжує робити ці помилки, навіть коли стикається з доказами протилежного. Психічні симптоми включають маячіння, галюцинації, регресивну поведінку, вочевидь не співпадаюче з настроям та помітно незв'язне мовлення).

– Натиск сильно варіює – емоціональна лабільність (рухливість, переключення) характеризується тим, що людина швидко реагує на зміну ситуації, обставин, и партнерів, вільно виходить з одних емоціональних станів та входить в другі). (з 4 річного віку).

– Коливання натиску особливо сильні – емоціональна несталість; іноді гострий стан.

Особливості ліній

– Штрихові лінії – тривожність, як риса характеру.

– Численність ліній – тривога як стан на момент обстеження; стресовий стан; іноді імпульсивність.

– Ескізні лінії: спочатку проводяться слабкі лінії, потім найбільш вдалі наводяться більш жирним – прагнення контролювати свою тривогу, тримати себе в руках.

– Лінії, які промахуються, не влучають в потрібну точку – імпульсивність; органічне ураження мозку; іноді гіперактивність (з 5 річного віку).

– Лінії, які не доведені до кінця – астенія; іноді імпульсивність. (з 5 річного віку).

Розмір малюнків

– Завеликий розмір: малюнок займає весь лист – тривога, як стан на момент обстеження; стресовий стан; іноді імпульсивність; гіперактивність.

– Замалий розмір: малюнок займає менш ніж 1/3 листа по висоті – депресія, низка самооцінка.

– Розмір сильно варіюється – емоціональна лабільність.

Розташування малюнка на аркуші

– Зміщення вгору, розташований у верхній половині листа, але не в куті – іноді завищена самооцінка, можливо, компенсаторне; прагнення до великих досягнень.

– Зміщення вниз, розташований у нижній половині листа – іноді зниження самооцінки.

– Зміщення у бік – іноді органічне ураження мозку.

– Виходить за рамки листа – імпульсивність; гостра тривога; іноді пограничний, невротичний або психотичний стан.

– Розташований у куті листа – іноді депресія або субдепресія.

Ретельність та деталізованість малюнків

– Велика кількість різноманітних деталей – демонстративність, жива уява, творча спрямованість.

– Підвищена ретельність, велика кількість однотипних деталей – ригідність, тривожність, іноді перфекціонізм, епілептоїдна акцентуація, органічне ураження мозку.

– Мала кількість деталей, схематичність (по відношенню до вікової норми) – астенія, імпульсивність, низька емоційність,

негативізм, негативне ставлення до обстеження, інтровертованість, замкнутість, іноді депресія або субдепресія, шизоїдна акцентуація, знижений рівень розумового розвитку.

– Недбалість (по відношенню до вікової норми) – імпульсивність, низька мотивація, іноді органічне ураження мозку, негативізм, негативне ставлення до обстеження.

Ретельність і деталізованість малюнків сильно варіюють – емоційна лабільність, різне емоційне відношення до різних зображених персонажів:

– збільшення кількості і різноманітності деталей – позитивне відношення;

– збільшення кількості одноманітних деталей – напружене ставлення;

– «бідність» деталей, схематичність, недбалість – негативне ставлення.

Додаткові особливості малюнків

1. Стирання та виправлення ліній – тривога як стан на момент обстеження;

стресовий стан; емоційна напруга; тривожність, невпевненість в собі; іноді перфекціонізм.

2. Штриховка малюнку простим олівцем – тривожність як особистісна риса; тривога як стан на момент обстеження; іноді художній прийом у людей, які навчаються або тих, хто навчає малюванню (в цих випадках не інтерпретується):

– розмашиста штриховка, яка місцями виходить за контур малюнку – гостра тривога; імпульсивність (з шестирічного віку);

– особливо ретельна штриховка – тривожність, невпевненість в собі; ригідність; іноді перфекціонізм;

– штриховка з сильним натиском: затемнення всього малюнку або його частин – емоціональна напруженість; гостра тривога; іноді пограничний або психологічний стан.

3. Відхилення по вертикалі – органічне ураження мозку; іноді відчуття своєї психологічної нестійкості, погана пристосованість до життя або нестійкий невротичний стан; порушення розумового розвитку (з 5-річного віку),

4. Порушення симетрії – органічне ураження мозку; імпульсивність; іноді негативізм; гострий стан (з 5-річного віку).

5. Рухові персеверації – органічне ураження мозку; іноді психічні захворювання; інтелектуальне порушення (з чотирьохрічного віку).

6. Розпад форми, неозначений, часто незамкнений контур – інтелектуальне порушення; органічне ураження мозку; пограничний невротичний стан; психічне захворювання (з п'ятирічного віку).

7. Лінії та штрихи, які не відносяться до основного сюжету, заповнюють весь аркуш – імпульсивність, гостра тривога; пограничний невротичний стан; іноді психічне збудження (з чотирьохрічного віку).

8. Грубе викривлення форми і/або пропорцій – інтелектуальне порушення; органічне ураження мозку; негативізм; зниження конформності, порушення соціалізації; пограничний невротичний стан; психічне захворювання (з п'ятирічного віку).

ДОДАТОК Б

ПРОЄКТИВНІ МЕТОДИКИ ДЛЯ РОБОТИ З ДОРОСЛИМИ

ДІАГНОСТИЧНО-ТЕРАПЕВТИЧНА ВПРАВА «СТІНА»

«Уявіть, що ви знаходитесь у просторій місцевості по середині якої стоїть велика стіна. Настільки велика, що не видно її ні кінця ні краю, ні праворуч, ні ліворуч, ні вгору. А вам конче необхідно потрапити на інший бік. Що ви будете робити?».

Зазвичай психолог просить клієнта назвати не менше 5 варіантів того, яким чином можна опинитись на іншому боці.

Різноманітність відповідей клієнта вказує на широту мислення і вміння мислити різнопланово, шукаючи виходи з проблемних ситуацій.

Існує 5 основних груп способів вирішення поставленого питання.

1. Пошук (обійти, лізти вгору, рити тунель, перелетіти і т. д.)
2. Напад на стіну (йти напролом, довбати, бити і т. д.)
3. Уникнення (піти подумати, відкласти на потім, взагалі відмовитись йти на інший бік і т. д.)
4. Чари (використати чарівну паличку, чарівне зілля і т. д.)
5. Попросити допомоги у друзів чи інших людей.

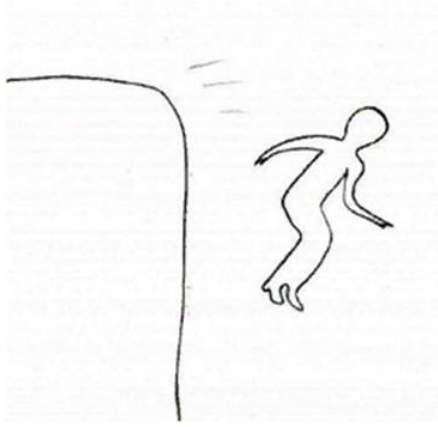
Саме останній спосіб в нашій культурі часто витісняється, тому навичка кликати на допомогу часто відсутня.

Якщо у клієнта досить вузьке творче пристосування, то варто допомогти йому розширити варіанти, придумуючи разом з ним велику кількість незвичайних для нього, інколи кумедних, способів вирішення даної ситуації.

Дану вправу можна використовувати і в діагностичних, і в терапевтичних цілях.

ТЕСТ НА РЕАКЦІЮ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ

Тест називається "Не дай людині впасти". Ця методика показує ваші дії в критичній ситуації. Робота дозволяє на основі принципів цілісної психології виявити особливості і специфіку вашої поведінки у форс-мажорних ситуаціях.

Інструкція: На цій картинці зображений обрив і людина, чи то яка падає, чи то яка стрибає з обриву. В першу чергу визначите, що вона робить, вона стрибає або падає, усвідомлено, або випадково.

Запишіть перше визначення.

А тепер врятуйте людину від неминучої загибелі або травми, не дайте їй впасти.

Як ви це зробите, вирішувати вам. Доповніть картинку необхідними деталями.

Запишіть, будь ласка, те, що ви доповнили в картині. Це вам згодиться в подальшій роботі.

Подивіться спочатку саму картинку тесту, і тільки потім розпочинайте розшифровку. Якщо ви поступите по-іншому, можете відразу закривати лист, оскільки не буде чистоти у вашій роботі.

Обговорення результатів.

Перший крок, перш ніж щось намалювати або примальовувати до тесту, ви повинні були визначити для себе: стрибає людина або падає?

Якщо ваша людина добровільно стрибає з обриву, то це говорить про вашу рішучість і активність, ви віддаєте перевагу дії над роздумами, ви практик, не теоретик.

Якщо ж вам здається, що людина падає, то це означає, що ви в цій ситуації у ваших стосунках: нерішучі і надмірно терплячі, ви готові чекати, поки все утрясється саме собою. Ви не любитель активних дій, і швидше за все - це могло привести до проблеми у ваших стосунках.

А тепер слід детально зупинитися на тих деталях малюнка, які ви домальовували в якості "першої допомоги" людині і які покликані не дати йому впасти і розбитися.

Якщо ви намалювали водупід ногами у людини(річку, озеро, море), то це говорить про вашу схильність все пускати на самоплив. Нерідко ви самі доводите ситуацію до критичного стану, не роблячи ніяких кроків по її врегулюванню. Ви не дієте в ті моменти, коли треба бути активною і рішуче брати бика за роги.

Якщо ви намалювали під ногами у людини батут або натягнуту ковдру, щоб пом'якшити падіння і упіймати людину, то це говорить про вашу передбачливість. Ви дуже рідко потрапляєте в критичні ситуації, тому що завжди ретельно прораховуєте усі можливі варіанти розвитку подій і намагаєтеся передбачити все, що може статися. Але навіть якщо ви чогось не врахуєте, то у вас все одно завжди виявиться готовий засіб по порятунку ситуації. На вас можна покластися, ви не підведете.

Якщо ви намалювали під обривом людини з витягнутими руками, готової упіймати того, хто падає в обійми, то це означає, що ви необачні і довірливі, в критичній ситуації схильні довірятися усім, навіть не перевіреним людям. Ви не здатні самотійно знайти вихід з безвиході і шукаєте людини, яка б вам допомогла. Але оскільки ви не дуже добре розбираєтеся в людях, то вас часто обманюють і підводять.

Якщо ви перетворили обрив на невеликий горбок, тим самим припинивши падіння людини, то це означає, що ви маєте лідерські якості і здатні вести людей за собою. У критичній ситуації ви не розгубитеся і зробите все, що треба, щоб виправити подію.

Якщо ви намалювали людині крила, то це говорить про те, що ви завжди знайдете дотепний вихід із складного становища.

ПРОЄКТИВНА АРТ-ТЕРАПЕВТИЧНА МЕТОДИКА "МОЯ ДИТИНА - МОЯ КВІТКА"

Методики «Моя дитина - моя квітка», розроблена для допомоги дорослим клієнтам, які звертаються з питань дитячо-батьківських відносин.

Квітка - поширений символ молодого життя. Метафора квітки, що символізує дитину, як не можна краще відображає емоційне ставлення дорослої людини до підростаючого - молодого, трепетного, розквітаючого за його участю і під його захистом.

Інструкція. Нам всім відомо метафоричний вираз «Діти - квіти життя». Пропоную вам намалювати малюнок на тему «Моя дитина - моя квітка». Малюючи, подумайте про те:

- яка вона квітка;
- як вона з'явилася;
- в якому кліматі росте;
- що допомагає їй справлятися з несприятливими умовами.

В якості додаткових методів дослідження можна:

- розширити список питань;
- попросити скласти якусь казкову історію про квітку;
- придумати історію, яку квітка могла б розповісти від першої особи;
- побути цією квіткою, сказати про свої почуття;
- сказати від її особи кілька важливих фраз;
- уявити діалог між квіткою і іншими персонажами малюнка (трава, ґрунт, сонце).

Процес малювання і знайомство з результатом

Процес малювання займає зазвичай трохи часу (3-7 хв.). Малювання протягом меншого або більшого часу є одним з важливих діагностичних ознак: робота психологічних захистів і опору, схильність до перфекціонізму, недовіра внаслідок особистих якостей або недостатньо встановленого контакту, потреба в підтримці і заохоченні та ін.

Важливо спостерігати за клієнтом в процесі малювання, адже спосіб, яким людина виконує малюнок (дбайливо, уважно, швидко, неакуратно і т.п.), може багато розповісти про його ставлення до предмета дослідження.

Спочатку важливо подивитися на малюнок в цілому і не стільки щось побачити, скільки відчувати - яка емоція або реакція народжується при уважному погляді на роботу. Одні малюнки викликають смуток, інші тривогу. Є малюнки, що несуть впевнений спокій, а є інші, в яких переважають відчуття крихкості, нестабільності, неукоріненість.

Потім необхідно дати клієнту можливість розповісти про свій малюнок усе, що він сам може і хоче розповісти, а також залучити додаткові методи дослідження.

Таким чином, здійснюється перехід до наступної стадії процесу - аналітичної. Аналізуючи інформацію, отриману від клієнта, необхідно

пов'язати її з тими аспектами малюнка, які привернули увагу. При розгляді деталей важливо дотримуватися:

- основних критеріїв аналізу проєктивних малюнків (натиск, розмір, розташування на аркуші, заповнення простору та ін.);
- очевидних принципів художньої (або життєвої) логіки, властивості зображенню живої квітки, зустрічається в природі (узгодженість розмірів частин квітки, симетрія-асиметрія, наявність, виділення або відсутність важливих деталей - листя, пелюсток, шипів, колючок і, нарешті, ґрунту і рослинності навколо квітки, вигини і нахили стебла, відповідність кольору малюнка реальному кольором рослини та ін.).

Нюанси інтерпретації

Варто пам'ятати, що малюнок - індивідуальний творчий продукт і його пряма інтерпретація на підставі жорстких критеріїв призводить до втрати й індивідуального сенсу, й емоційного наповнення роботи. І все ж основи інтерпретації проєктивних малюнків існують і допомагають створити форму, яку важливо заповнити індивідуальним смисловим змістом.

Розмір малюнка, що розглядається відповідно до розміру паперу, може бути надзвичайно великим. Такий малюнок, можливо, відображає тривогу з приводу втрати контролю над відносинами з дитиною або наявність компенсаторних механізмів у батьків, які відчують почуття провини по відношенню до своєї дитини. У моїй практиці такий малюнок зустрівся лише один раз.

Малюнок маленького розміру може свідчити про неприйняття дитини або якихось якостей її особистості. Одна мама намалювала свою дочку в якості маленької фіалки. Квітка вийшла скромною, приземленою, залишала великий простір аркуша над собою. При подальшому дослідженні жінка виявила занепокоєння з приводу квітучої дівочої привабливості дочки.

Виражене штрихування зазвичай вказує на занепокоєння, тривогу малює. Якщо заштрихований весь малюнок, ми можемо сказати про «вільно плаваючий» невротичний неспокої, здатний проявитися в будь-якій сфері відносин. Так, нещодавно клієнтка заштрихувала весь малюнок поверх квітки, що символізує її сина. Як вдалося прояснити в подальшій бесіді, вона дійсно відчувала постійне дифузне занепокоєння, пов'язане зі здоров'ям і життям дитини, але

мало усвідомлювала це. Звернулася за консультацією в зв'язку з соматичними симптомами напруги до судомних проявів в ногах.

В арт-терапевтичній практиці велике значення має композиція малюнка. Так, малюнки, представлені як погляд зверху, вказують на почуття переваги, яке, можливо, виникає при компенсації прихованих внутрішніх конфліктів. Одного разу такий малюнок був представлений на консультації. Погляду відкривалася яскрава, соковита чаша червоного маку. Малював тато дочки-підлітка, який має проблеми з тим, щоб відпустити жорсткий контроль і дати дочці трохи більше свободи.

Симетрія в малюнку квітки - важлива і в той же час спірна частина. Квітка - творіння природи, що є прикладом гармонії. І все ж при найближчому розгляді в ній немає жорстко зафіксованих симетричних форм. Це і робить квітку живою, зворушливою і естетично привабливою. Однак в малюнках деяких батьків зустрічається схильність до навмисною симетрії, вони прагнуть переробити малюнок, тому що він «нерівний», «пелюстки вийшли різних розмірів». Все це може вказувати на зайву раціоналізацію і проходження повинності («діти повинні слухатися», «діти повинні поважати старших», «головне завдання дитини - це навчання»). Люди, які малюють таким чином, прагнуть бути зразковими батьками, часто відчують сором за поведінку дитини перед іншими людьми, намагаються в усьому слідувати правилам, розкладам, дистанціюються від своїх справжніх почуттів, не чують «поклику серця». У той же час зайва асиметрія може свідчити про дисбаланс, перекося у відносинах, відсутність або слабкість батьківського контролю, квітка «гнеться куди хоче», як висловилася одна мати.

Акцентування окремих частин квітки - підкресленням, кольором, розміром, включаючи неузгодженість розмірів частин, може вказувати на занепокоєння батьків про певну сферу відносин або на значимість для батьків певних якостей особистості дитини або її психічного і фізичного стану. Відсутні істотні деталі можуть свідчити про ті ж процеси, але більш болючі, конфліктні і, відповідно, такі, що піддаються витісненню. Оскільки квітка - тільки метафора, важливо співвіднести її з реальністю в процесі інтерпретативної частини арт-терапевтичної роботи.

ДОДАТОК В

ПРОЄКТИВНІ МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

ТЕСТ «БУДИНОК, ДЕРЕВО, ЛЮДИНА»

Тест запропонований Дж. Буком в 1948 р. Спочатку передбачалося малювати всі ці елементи окремо, проте пізніше тест був модифікований іншим дослідником – Р. Берні. Він-то і запропонував поєднати всі три об'єкти в одному малюнку, і саме в такому варіанті ми використовуємо в даний час цей тест.

Мета методики. Оцінка особистості досліджуваного, рівня його розвитку, працездатності та інтеграції; отримання даних, що стосуються сфери його взаємин з навколишнім світом в цілому і з конкретними людьми зокрема.

Матеріали: листок А4, олівці – простий і кольорові, гумка.

Інструкція. Намалюйте будинок, дерево і людину настільки добре, наскільки зможете. Обдумуйте малюнок стільки часу, скільки вам знадобиться. Тільки намагайтесь намалювати якомога краще”.

При цьому зауважують, що людина повинна бути намальована в повний зріст. Більше досліджуваного не обмежують у виборі розмірів, образів і типів малюнку.

Поки досліджуваний малює малюнок, дослідник повинен звернути увагу на:

- *інтервал часу* з моменту надання дослідником інструкції до моменту, коли досліджуваний приступив до малювання;
- *тривалість пауз*, які виникали в процесі малювання;
- *загальний час*, витрачений досліджуваним на малювання всього малюнку;
- *послідовність зображення деталей кожного малюнка* (будинку, дерева і людини).
- *всі коментарі* (по можливості дослівно), мимовільно зроблені досліджуваним в процесі малювання;
- *будь-яку емоцію* (навіть незначну) досліджуваного в процесі виконання тесту. Потім потрібно пов'язати це емоційний вираз з зображуваною в цей момент деталлю.

Після малюнку проводиться *опитування*. Воно створює сприятливі умови для того, щоб досліджуваний, описуючи і коментуючи малюнок міг розповісти про свої почуття, відносини, потреби і т.д., а також надає досліднику можливість прояснити будь-які незрозумілі аспекти малюнку.

Питання для малюнку ЛЮДИНИ:

- о Це чоловік або жінка (хлопчик чи дівчинка)?
- о Скільки йому (їй) років?
- о Хто він?
- о Це ваш родич, друг чи хто-небудь інший?
- о Про кого ви думали, коли малювали?
- о Що він робить? (І де він у цей час знаходиться?)
- о Про що він думає?
- о Що він відчуває?
- о Про що вас змушує думати намальована людина?
- о Кого вам нагадує ця людина?
- о Ця людина здорова? Що саме на малюнку справляє на вас таке враження?
- о Ця людина щаслива? Що саме на малюнку справляє на вас таке враження?
- о Що ви відчуваєте по відношенню до цієї людини?
- о Чи вважаєте ви, що це характерно для більшості людей? Чому?
- о Яка, на ваш погляд, погода на малюнку?
- о Кого нагадує вам ця людина? Чому?
- о Чого найбільше хоче ця людина? Чому?
- о Як одягнена ця людина?

Питання для малюнку ДЕРЕВА:

- о Що це за дерево?
- о Де насправді знаходиться це дерево?
- о Який приблизний вік цього дерева?
- о Це дерево живе?
- (Якщо досліджуваний вважає, що дерево живе):
- о Що саме на малюнку підтверджує, що дерево живе?
- о Чи немає у дерева якоїсь мертвої частини? Якщо є, то яка саме?
- о Чим, на вашу думку, викликана загибель частини дерева?
- о Як ви думаєте, коли це сталося?
- (Якщо досліджуваний вважає, що дерево мертво):
- о Чим, на вашу думку, викликана загибель дерева?
- о Як ви думаєте, коли це сталося?
- о Як ви думаєте, на кого це дерево більше схоже – на чоловіка або на жінку? Що саме в малюнку підтверджує вашу точку зору?

- о Якщо б тут замість дерева була людина, в який бік вона б дивилась?
- о Це дерево стоїть окремо або в групі дерев?
- о Коли ви дивитеся на малюнок дерева, як вам здається: воно розташовано вище вас, нижче або знаходиться на одному рівні з вами?
- о Як ви думаєте, яка погода на цьому малюнку?
- о Чи є на малюнку вітер?
- о Покажіть мені, в якому напрямку дме вітер.
- о Розкажіть докладніше, що це за вітер.
- о Якби на цьому малюнку ви зобразили сонце, де б воно розташовувалося?
- о Як ви вважаєте: сонце знаходиться на півночі, сході, півдні або заході?
- о Про що змушує вас думати це дерево?
- о Про що воно вам нагадує?
- о Це дерево здорове?
- о Що саме на малюнку справляє на вас таке враження?
- о Це дерево сильне?
- о Що саме на малюнку справляє на вас таке враження?
- о Кого вам нагадує це дерево? Чому?
- о Що найбільше потребує це дерево? Чому?
- о Якби замість птаха (іншого дерева або іншого об'єкта на малюнку, що не має відношення до основного дерева) була людина, то хто б це міг бути?

Питання для малюнку БУДИНКУ:

- Скільки поверхів у цьому будинку?
 - Цей будинок цегляний, дерев'яний або ще який-небудь інший?
 - Це ваш будинок? (Якщо ні, то чий?)
 - Коли ви малювали цей будинок, кого ви уявляли собі в якості його господаря?
 - Вам би хотілося, щоб цей дім був вашим? Чому?
- Якщо б цей будинок був вашим і ви могли розпоряджатися ним так, як вам хочеться:
- Яку кімнату ви б обрали для себе? Чому?
 - З ким би ви хотіли жити в цьому будинку? Чому?
 - Коли ви дивитеся на малюнок будинку, він вам здається розташованим близько чи далеко?
 - Коли ви дивитеся на малюнок будинку, вам здається, що він розташований вище вас, нижче або приблизно на одному рівні з вами?
 - Про що вас змушує думати цей будинок?
 - Про що він вам нагадує?
 - Цей будинок привітний, доброзичливий?
 - Що саме на малюнку справляє на вас таке враження?
 - Чи вважаєте ви, що ці якості властиві більшості будинків? Чому?
 - Яка, на вашу думку, погода на цьому малюнку?

- Про кого вас змушує думати цей будинок? Чому?
- Що найбільше потребує цей будинок? Чому?
- Для чого потрібна труба на даху?
- Куди веде ця доріжка?
- Якби замість дерева (куща, вітряка або будь-якого іншого об'єкту на малюнку, що не має відношення до самого будинку) була людина, то хто б це міг бути?

Інтерпретувати методику можна двома шляхами: *загальний аналіз* та *детальна розшифровка кожного елементу* малюнку.

I Загальний аналіз

БУДИНОК

Добре, якщо малюк намалював будинок симпатичним і затишним. А ось якщо **будинок некрасивий, розвалений** – цілком можливо, дитина таким чином сприймає свій власний будинок в широкому сенсі, тобто свою сім'ю.

Якщо **будинок найбільший з усіх інших елементів малюнку** (дерева і людини) – значення сім'ї в світі дитини надмірно велике. А у випадку, коли **будинок дуже маленький** – родинні зв'язки в розумінні дитини, навпаки, слабкі і неміцні. Якщо ж будиночок ще й **намальований подалі, на задньому плані** – можна говорити про почуття знедоленості.

Також не дуже здорово, коли **замість будинку намальований його план (проекція зверху)** або ж **будинок малюється з численними виправленнями, стираннями, невпевненими контурами** – можливо, має місце серйозний сімейний конфлікт.

Зверніть увагу на **сходинок**. Зазвичай дітки малюють їх перед дверима, але якщо раптом вони **ведуть у глуху стіну без дверей** – це може бути свідченням конфліктної ситуації, внаслідок якої дитина «закривається» від спілкування.

У нормі в будиночку повинні бути **і вікна, і двері**. Якщо їх немає – дитина замкнута, уникає контактів, боїться розкритися. **Величезний замок на дверях** також говорить про скритність, помисливість і недовіру до світу. **Грати на вікнах** символізують страх агресії, наявність відчуття небезпеки і несвободи. **Надто товсті стіни в поєднанні з могутнім дахом** також говорять про потребу в захисті.

Дах – проекція сфери фантазії. Розглянувши її уважно, можна зрозуміти, наскільки ваша дитина фантазер. Ще пару десятків років тому на всіх малюнках неодмінно була **і труба з димком**. Її відсутність оцінювалося психологами як нестача тепла в родині. Однак сучасні міські діти все частіше малюють те, що бачать – будинки без труб. Звичайно, цілком можна припустити, що емоційний клімат в сучасних урбанізованих сім'ях попрохолодніше, ніж в колись великих патріархальних. Але може, все пояснюється простіше: діти просто ніколи не бачили будиночка з трубою, тим більше – з піччю, яку топлять.

Ще нюанс: якщо при обговоренні малюнку дитина говорить, що **в будиночку живе він один без дорослих** – можливо, ним занадто опікуються і він вже втомився від цього.

ДЕРЕВО

Якщо **дерево сухе, зламане, без листя і коріння** – дитина явно відчуває сильний психологічний дискомфорт або навіть депресію.

Відсутність коренів взагалі не дуже добрий знак – це може говорити про слабку прихильності до сім'ї, малу значимість сімейних зв'язків. Якщо коріння висять у повітрі, без землі – дитина, можливо, не відчуває стійкості, «землі під ногами» – або просто погано орієнтується в реальному житті.

Якщо дуже ретельно промальована кора – сильна боязнь агресії і потреба в захисті.

Дупло, особливо сильно наведене – знак перенесеної в минулому травматичної, складної ситуації. Якщо в дуплі сидить білка або птах – це свідчення потреби в захисті і спокої.

Гілки – символи товарищескості дитини. Якщо вони розходяться в сторони, утворюючи розкидисту крону – дитина контактна, відкрита. А от якщо, навпаки, притиснуті і намальовані однією-двома лініями – з спілкуванням можуть бути проблеми. Якщо гілки приховані листям – автор малюнку також потайливий.

Проблемно, коли відсутня крона (листя) – дитина не бачить майбутнього, не уявляє собі перспектив свого життя. Якщо гілки обрубані і обламані – це свідчення психотравми або депресії, а якщо гілки закінчуються вістрями – це прояв агресивності.

Гостра вершина (наприклад, у ялинки) говорить про те, що така агресивність – захисна, це оборона від небезпеки – справжньої чи уявної.

Якщо куці тісно оточують будинок, може мати місце сильне бажання захистити себе захисними бар'єрами.

ЛЮДИНА

Розмір і розташування

Тривожні діти, діти які відчувають незахищеність схильні малювати **маленькі фігури**, які скромно займають лише маленьку область доступного простору. Маленькі розміри фігури можуть говорити про депресію і почутті непристосованості. Навпаки, добре пристосовані діти з розвиненим почуттям безпеки малюють вільно, легко, створюючи малюнок, який своїм розміром, розмахом і впадає в очі розміщенням на сторінці.

Занадто великі, **громіздкі розміри фігури** говорять слабкий внутрішній контроль і експансивність. Також це може свідчити про високу тривожність.

Нахилена фігура може відображати брак психічної врівноваженості, нестабільність.

Фігура, зміщена на аркуші вправо, говорить про орієнтацію на зовнішній світ, **зсув вліво** – означає акцентування на собі. Якщо дитина займає малюнком переважно **верхню частину листа**, значить, вона схильна до оптимізму. Про почуття пригніченості часто вказує розташуванні фігури в **нижній частині аркуша**.

Крупна, намальована з розмахом фігура, вміщена в центрі листа, говорить про завищену самооцінку.

Якщо дитина малює **лінію землі** і розташовує людину високо від неї (людина ніби в повітрі), то це може свідчити про відірваність від реальності, схильність до фантазії, слабкий контакт з дійсністю. Також лінія основи (землі) може означати незахищеність, вона надає малюнку стабільність.

Проведена **внизу сторінки лінія** характерна для дітей з нестійких сімей.

Малюнок біля самого краю листа – залежність, невпевненість у собі.

Символічні значення фігури людини

Голова – уособлення сфери інтелекту, місце локалізації “я” дитини, її психічного центру. Якщо дитина приділяє *голові слабку увагу* – це може говорити про проблеми адаптації до соціального середовища, труднощах спілкування або навіть наявності неврозу, оскільки голова і, зокрема, **лоб** – це також відображення самоконтролю та сфери соціальних контактів.

Відсутність чола означає, що дитина свідомо ігнорує розумову сферу. Співвідношення пропорцій голови і тулуба є відношення між фізичним і духовним в дитині.

Фіксація на голові може бути пов’язана з ослабленням інтелектуальних здібностей або контролю, в результаті чого значення цієї частини тіла для дитини зростає.

Велика голова виступає в такому випадку як вираження прагнення компенсувати відсутню. Разом з тим велика голова може означати, що досліджуваний велике значення надає саме мисленню, раціональній сфері, а маленька голова може бути ознакою переживання власної інтелектуальної неадекватності.

Голова зображується зазвичай першою (з народження перший візуальний взаємний контакт з людиною – обличчя), якщо ця *частина тіла зображується в самому кінці* малювання, то ймовірний міжособистісний конфлікт.

Виділення **волосся** на голові може свідчити про прагнення підкреслити мужність чоловічої фігури. *Акцентування дівчаток на волоссі*, ретельне зображення пишних зачісок, довгих, спадаючих каскадом в поєднанні з іншими явними елементами прикрашення може свідчити про раннє сексуальне дозрівання.

Обличчя – символ сфери спілкування, найважливіший центр комунікації. Дитина, яка зазнає труднощів у спілкуванні, боязка, прагне до відходу від проблем, пов’язаних з конфліктами у відносинах з оточуючими, зображує *рис обличчя нечітко, слабо їх промальовує, зображує дуже схематично*, упускає зображення рис

обличчя. Показовим є і той випадок, коли обличчя дитина *малює в останню чергу*. Відносини з іншими у такої дитини дуже поверхові. Вираз обличчя типу: вирячені очі, стиснуті губи або відкритий рот з вишкіреними зубами – символ агресії.

Добре промальовані риси обличчя говорять про увагу до себе, самоповазі. З іншого боку, зосередженість на цій частині, надмірне підкреслення і виділення рис обличчя можуть бути спробою компенсувати свою неадекватність і слабкість самоствердження.

Замальоване обличчя – досить негативний знак, який співвідноситься з втратою ідентичності, втратою почуття власного “я”. Не менш тривожний факт – *зображення звірячого обличчя або такого як у робота*.

Підборіддя – відображення сили волі, владності, мужності. Захоплення зображенням підборіддя, яке проявляється в тому, що його *часто витирають гумкою, перемальовують, обводять* або малюють помітно виступаючим, може розцінюватися як компенсація слабкості, нерішучості, страху відповідальності. Це може охарактеризувати, як прагнення до переваги і набуття значущості в очах оточуючих. Така інтерпретація ще більш обґрунтована в тому випадку, якщо сильне, з натиском, промальовування всього профілю поєднується зі слабкими, легкими лініями в зображенні інших частин.

Акуратні **брови**, так само як і акуратна зачіска, – свідчення піклування про власну зовнішність, доглянутість, стриманість, поміркованість. Густі, волохаті брови говорять про грубість характеру, норовистість.

Вуха – означають відкритість сприйняття або настороженість по відношенню до навколишнього світу. Вуха діти починають зображувати в досить пізньому віці, тому пропуск цієї частини тіла або приховування її за волоссям вважається незначним. *Виділення вух* на малюнку може свідчити про чутливість до зауважень і осуду. *Вуха маленькі або відсутні* – прагнення уникати критику, небажання чути.

Очі великі, з промальованими зіницями або без зіниць з заштрихованими склерами – символ страху або тривоги. Пильний, пронизливий погляд – ознака агресивності. Очі широко відкриті, але не перебільшені, можуть бути знаком допитливості. Погляд не прямий, а скошений, прищурення говорить про підозрілість, настороженість. Маленькі очі ознака скритності, зосередженості на собі, зануреності у власні почуття. Закриті очі – спроба відгородитися від зовнішнього світу, від контактів з оточуючими. Красиві, симетричні, добре промальовані очі – відображення бажання бути привабливим, симпатичним іншим людям. Довгі вії – кокетливість, демонстрація себе.

Яскраво виражені **ніздрі** – примітивна агресія.

Рот – багатозначний елемент. Якщо рот відкритий, то це прийнято вважати ознакою агресії або вербальної активності агресивного характеру, якщо промальовані зуби, то це явна агресія. Можливо, вона носить захисний характер. Рот, позначений однією прямою рисою, може свідчити про внутрішню напругу. Рот

з вираженою «натягнутою» посмішкою – вимушена хорошість, пред'явлення соціально схвалюваних реакцій.

Губи – загальноприйнятий символ сексуальної сфери. Пухкі губи фігури, намальованої дівчинкою – ознака вірної статевої ідентифікації. Промальовані губи на малюнку підлітка можуть означати наявність нарцисичних тенденцій.

Шия є сполучною ланкою між тілом (символ тваринних пристрастей, імпульсивного життя) і головою (інтелектуальний центр, розум, контроль). Області шиї приділяють увагу ті, хто стурбовані співвідношенням тілесних спонукань і свідомого контролю. Такі люди не впевнені, що завжди можуть впоратися зі своїми імпульсами. Підкреслена шия (в тому числі намисто, ланцюги, комірці) – потреба в інтелектуальному контролі або потреба знизити контроль (бажання відокремитися від голови, суїцидні асоціації). Крупна шия – усвідомлення тілесних імпульсів, намагання їх контролювати. Відсутність шиї – ймовірність відсутності сепарації (відділення) з батьківською сім'єю (існує ймовірність сепарації в подружній сім'ї через розлучення).

Тулуб – символ уявлення дитини про фізичний вигляд людини. Сильне, мускулисте тіло, намальоване слабкою дитиною – ознака компенсації відсутнього, ідеального для неї фізичного вигляду. Велике, сильне тіло з потужними плечима на малюнку дитини нормальної статури – внутрішня сила. Широкі, масивні плечі служать вираженням фізичної сили і переваги. Підлітки, які відчувають сексуальну неадекватність, можуть виражати це в сильно виділених по відношенню до інших частин тіла плечах. Якщо сильна дитина малює слабке тіло, то, можливо, це пов'язано з якимось переживанням з минулого досвіду. Тендітне тіло може бути вираженням власної слабкості. Дитина, що прагне потурати своїм бажанням і ігнорує будь-які прояви самоконтролю, може намалювати слабке, безвольне тіло з непропорційно маленькою головою.

В цілому округла форма тулуба – врівноваженість, спокійний характер. Незграбна, прямокутної форми фігура асоціюється з мужністю, енергійністю та експресивністю. Якщо фігура прикрашається додатковими аксесуарами (бантики, пряжки та ін.), то це означає підвищену увагу до власної персони.

Вкрай негативна ознака – зображення нутрощів тіла. Це свідчить про серйозні психічні порушення.

Плечі – фізична сила або потреба у владі. Великі – відчуття великої сили або надмірна заклопотаність силою і владою, сильні тілесні імпульси. Дрібні – відчуття малоцінності. Незграбні – обережність, захист. Похилі – відчай, відчуття провини.

Руки – символ активності, комунікативності і контактності. Якщо руки людини розведені в сторони, як для обійм, протягнуті по напрямку до оточення – це ознака товарищескості, активної взаємодії із зовнішнім світом. Якщо ж руки, навпаки, заховані за спиною, мляво висять уздовж тіла, щільно притиснуті до тіла, долоні приховані в кишенях – це може говорити про некомунікабельність і замкнутість. У поєднанні з іншими особливостями малюнку це може виявитися

ознакою відходу в себе. Інша важлива характеристика зображення рук – це їх тонус. Гнучкі, рухливі означають хорошу соціальну пристосованість, легкість встановлення контактів з оточенням. Жорсткі, негнучкі, механічно розпростерті, зігнуті під прямими кутами руки можуть характеризувати поверхневі і неемоційні контакти із зовнішнім світом. Руки за спиною – небажання поступатися, прямолінійність, контроль потягів, пригнічена агресія. Руки за спиною або в кишенях можуть так само свідчити про почуття провини, невпевненості в собі. Руки напружені і притиснуті до тіла – неповороткість, скутість, напруга; пригніченість, може бути наслідком регулярного агресивного насильницького впливу. Рука, як боксерська рукавичка – витіснена агресія. Руки неясно окреслені – брак самовпевненості у діяльності та соціальних відносинах.

Відсутність рук – крайня ступінь пасивності, бездіяльності, некомунікабельності, боязкості, інтелектуальної незрілості. У поєднанні з такими особливостями малюнка, як відсутність роти, та тулуба свідчить про погану пристосованість дитини. Для дітей старшого віку відсутність рук – дуже незвичайний факт. Крім того, це може виражати почуття провини, яке відчуває дитина у зв'язку зі своїм агресивним, ворожим ставленням. Те ж саме можуть означати сильно заштриховані кисті рук.

Короткі руки можуть свідчити про замкнутість, спрямованість всередину, на себе, і прагнення тримати себе в певних рамках, не дозволяючи проявлятися своїм імпульсам.

Якщо дитина малює *довгі* руки – це говорить про спрямованість у зовнішній світ, контактність, прагнення здобувати, накопичувати.

Великі, м'язисті руки малюють діти, що визнають пріоритет сили, діти, які прагнуть стати фізично сильними, також великі і сильні руки виникають на малюнках тих, хто намагається таким чином врівноважити, компенсувати власну слабкість. З іншого боку, дитина, що усвідомлює свій слабкий фізичний стан, може зобразити тонкі, тендітні руки.

Великі долоні – ознака діяльного, вибухового характеру, тоді як *відсутність долонь* свідчить про непристосованість, відсутність віри в свої сили, почуття непридатності. *Слабо промальовані долоні* говорять про недостатню контактність, обмеженість в сфері спілкування та низьку продуктивність в заняттях практичною діяльністю.

Ретельно промальовані пальці означають здатність контролювати ситуацію, тримати в руках, керувати нею. *Довгі пальці з нігтями* – ознака агресії, войовничості.

Загальний вигляд малюнку

Подивимося, яка зображена погода – вона відображає переживання дитини в цілому. Швидше за все, чим гірша погода намальована, тим більш імовірно, що вона сприймає оточення як вороже, давляче, і навпаки, чим краще погода – тим спокійніше у дитини на душі.

ПРОЄКТИВНА МЕТОДИКА «НЕІСНУЮЧА ТВАРИНА»

Методика запропонована М. Друкарович

Тест рекомендовано використовувати з дітьми старшого дошкільного віку (5-6 років).

Мета. За допомогою цього тесту можна досліджувати загальні особливості особистості дитини, агресивність, труднощі у спілкуванні. Методика може допомогти зрозуміти внутрішній світ дитини, те як вона сприймає оточуюче середовище.

Процедура: намалювати малюнок на аркуші папера А4, використовуючи олівці – простий і різнокольорові та гумку; скласти оповідання про тварину.

Інструкція: “Придумай і намалюй неіснуючу тварину, тобто таку, якої ніколи і ніде раніше не існувало і не існує. А також назви її неіснуючим ім'ям”. За потреби дитину можна попередити про те, що не можна використовувати героїв казок і мультфільмів.

Оповідання можна складати у довільній формі (орієнтовно 10-15 речень). В описі бажано відобразити такі моменти: розміри тварини, де і з ким живе, чим харчується, чим зазвичай займається, чого боїться, для чого вона живе і яка від неї користь, чи має друзів, ворогів. Можна попросити назвати 3 основні бажання, які є у тварини.

Стандартна інструкція (намалювати неіснуючу тварину) емоційно нейтральна. Тому в даному тесті існують додаткові завдання намалювати: **«Найбільш злу і найстрашнішу тварину»** (дозволяє виявити найбільш приховані агресивні і депресивні тенденції, реакцію на загрозу), **«Щасливу тварину»** (цінності і прагнення досліджуваного), **«Нещасну тварину»** (характер побоювань, усвідомлені і неусвідомлені уявлення досліджуваного про його найбільш гострі проблеми, ступінь стійкості досліджуваного до різного ступеню стресів).

Інтерпретація тесту

Тип тварини

Реально існуюча – інтелектуальне або емоційне порушення; гостра тривога; іноді психічне захворювання (з семирічного віку). Це говорить про відсутність фантазії, творчого початку або повного небажання малювати, брати участь у тестуванні.

Людиноподібна – незадоволеність потреби в спілкуванні; типово для підліткового віку.

Існуюча раніше (наприклад, динозавр) або існуюча в культурі (наприклад, дракон) – бідність уяви; низький загальнокультурний рівень; іноді педагогічна занедбаність (з семирічного віку).

Сконструйована з частин різних тварин, яка відповідає стандартній схемі тварини – раціоналістичний, нетворчий підхід до задачі.

Цілісна, побудована за стандартною схемою з головою, тулубом, кінцівками – художній, але в цілому стандартний підхід до задачі.

Побудована за оригінальною схемою, що не нагадує звичайних тварин – творчий підхід до задачі; низька конформність.

Надоригінальна, вигадлива – демонстративність; шизоїдність.

Наявність механічних деталей, вмонтованих в тварину, найчастіше скаже про проблеми з психікою. Психологу реба звернути увагу на випадки вмонтування механічних частин в тіло “тварини” – постановка тварини на постамент, тракторні або танкові гусениці, триніжок; прикріплення до голови пропелера, гвинта; вмонтування в око електролампи, в тіло і кінцівки тварини – рукоятки, клавіші і антени. Це зазвичай відзначається у людей, схильних до оригінальних суджень, інакомислення, що мають шизоїдні тенденції.

З кінцівками, спрямованими назовні – екстравертність.

Замкнутий, без кінцівок або з кінцівками, спрямованими до тіла – інтровертованість.

Фігура кола (особливо – нічим не заповненого) символізує і виражає тенденцію до скритності, замкнутість, закритість свого внутрішнього світу, небажання давати відомості про себе оточуючим, нарешті, небажання піддаватися тестуванню. Такі малюнки зазвичай дають дуже обмежену кількість даних для аналізу.

Можна умовно розділити тварин на: загрозливих (вовк, лев...), уникаючих (заєць...) і нейтральних (мураха, равлик...). Вибір типу тварини говорить про ставлення до власної особистості, до свого «Я». Людина вибирає той тип тварини, з якою себе ідентифікує. З іншого боку, так як тварина – це символ самого себе, то і розподіл тварин на хижаків і нешкідливих, дає уявлення про ставлення людини до світу – завойовник і сильний звір або слабка боязка жертва.

Положення малюнка

У нормі малюнок має бути розташований по середній лінії вертикально поставленого аркуша.

Розташування малюнка ближче до верхнього краю аркуша (чим ближче, тим більш виражено) трактується як завищена самооцінка, як невдоволення своїм становищем в соціумі, почуття недостатності визнання з боку оточуючих, тенденція до самоствердження.

Якщо малюнок розташований в нижній частині, то зворотна тенденція: невпевненість у собі, низька самооцінка, пригніченість, нерішучість, незацікавленість у своєму положенні в соціумі, у визнанні, відсутність тенденції до самоствердження.

Центр фігури (зазвичай голова)

Якщо голова дивиться вправо – людина орієнтується більше на практичну діяльність, реалізацію планів. Їй не властиві голослівні заяви.

вліво голова

Голова дивиться вліво – досліджуваний більше міркує, обмірковує, ніж робить. Лише невелика частина планів реалізовується. Мають місце часті нерішучість, страх діяльності, багатогодинні переживання з приводу правильності рішення.

Голова дивиться прямо – властивий егоцентризм.

Більш ніж 1 голова – наявність внутрішніх суперечностей, протилежно спрямованих тенденцій, іноді внутрішній конфлікт.

без голови

Голова відсутня – імпульсивність, іноді психічне захворювання.

Форма голови грубо спотворена – органічне ураження мозку, іноді психічне захворювання.

Більш велика голова, ніж треба – людиною більше цінується раціональне, корисне, на перше місце ставиться розум, широка ерудиція.

Очі символізують страхи людини. Вони особливо виражені, якщо видно промальовування райдужки. Вії вказують на демонстративність в характері, бажання загальної уваги і захоплення. Закриті очі – труднощі в спілкуванні, безпорадність.

Відсутні очі – аутизація, астенія.

При промальовуванні **органів слуху** – зацікавленість в інформації, значимість думки оточуючих про себе.

Рот, як орган поглинання вказує на «апетит» Неіснуючої тварини, на вираженість тенденції «присвоєння» їжі, а в символічному плані – речей, предметів. Великий, часто відкритий рот вказує на балакучість суб'єкта. Вискалені зуби, відкритий, затушований рот, висунутий, роздвоєний язик / жало / – ознака вербальної агресивності, уїдливості висловлювань. Наявність зубів на малюнку – показник вербальної агресії, людина захищається від нападок, критики часто грубістю. Рот щелеподібний, у вигляді літери «О», відкритий як для крику – ознака утрудненого спілкування, тривожності, потреби в допомозі, схильність до висловлення скарг.

Якщо сильно промальовані губи – чуттєвість.

Округлий рот символізує тривожність.

Довгий **ніс** – прагнення розширювати свої можливості.

Обмеженість кількості і розмірів органів чуття (їх повна відсутність) – інтровертованість, зосередженість на собі. Шизоїдні тенденції.

тонка шия

З'єднання тулуба і голови – показник надійності, захищеності або незахищеності /при тонкій шиї/. Довга шия може трактуватися і як прагнення до розширення своїх можливостей – так само як і ніс.

Наявність на малюнку **рогів** говорить про агресію, захист. Особливо, якщо вони присутні разом з іншими агресивними елементами (нігті, голки, щетина). Пір'я свідчить про деяку демонстративність. Шерсть, грива, зачіска вказують на чуттєвість.

Різноманітність кінцівок – прояв творчої активності, їх химерне поєднання – оригінальність мислення, вільнодумство. Ретельне з'єднання з тулубом – ґрунтовність і продуманість поведінки.

Крила: мрійливість, прагнення піти від повсякденної рутини, пошук себе.

Ноги (або елементи, які їх замінюють). Якщо основа міцна, стійка, вона скаже психологу про ґрунтовність, раціональність, виваженість її власника. Якщо ж ніжки маленькі або тонкі – можлива поверховість суджень, часто імпульсивність, легковажність.

Відсутність ніг, їх недостатня кількість або явна слабкість на малюнку – низька побутова орієнтація, пасивність або невмілість у соціальних відносинах.

Особливо великі (товсті) ноги або їх надмірна кількість – потреба в опорі, відчуття своєї недостатньої вмілості в соціальних відносинах.

Варто звернути увагу на кріплення ніг до корпусу, якщо промальовування небале, слабке – малий контроль за своїми рішеннями і зробленими висновками. Якщо кінцівки основи однотипні і односпрямовані – для людини характерні конформізм, банальність.

Якщо в малюнку неіснуючої тварини присутні багато різноманітних несучих деталей, то такій людині властиві творче начало, самостійність у судженнях і установах.

Хвіст: висловлює ставлення до себе, своїх дій /направлений вправо/ або думок /вліво/. Піднятий вгору пишний хвіст – бадьорість, впевненість; опущений вниз «падаючий» – невпевненість, виснаженість. Довгий, звивистий, роздвоєний хвіст – амбівалентність самооцінки, внутрішній конфлікт.

Товстий хвіст – висока значимість сексуальної сфери.

Контур тварини

Гострі кути, штрихування – агресивний захист, досить великий страх і тривога, якщо є обведення ліній по контуру (подвійна лінія) – підозрілість і острах.

Грає роль і «напрямок» захисту. Вгору – значить, людина захищається від вищестоящих людей (вчителів, начальників, строгих батьків). Вниз – від невизнання однолітків, насмішок, страх осуду.

захист в різні боки

Напрямок захисних елементів в різні боки скаже про готовність до захисту в будь-якій ситуації, хронічну настороженість.

Загальні доповнення

Енергія досліджуваного залежить від кількості зображених деталей, якщо тільки необхідні деталі – економія витрат енергії, схильність до астенії, хронічні захворювання. Якщо промальовано багато різних деталей (крила, пір'я, бантики, ще одні ноги або лапи, кучері, квіти і різні інші прикрашаючі деталі) це говорить про впевненість в собі, про високий рівень енергії, яку людина вміє розподіляти в різні сфери діяльності. Натиск на олівець теж важливий, якщо людина сильно продавлює папір – велика тривожність. Якщо тільки один елемент малюнка різко продавлений – це скаже, на що саме більше всього спрямована тривога, негативні емоції.

Сексуальна атрибутика на малюнку неіснуючої тварини говорить про проблему в сексуальній сфері, неможливості налагодити контакт з протилежною статтю. Слід звернути увагу також на акцентування сексуальних ознак – вимені, сосків, грудей у людиноподібної фігури та ін. Це може означати фіксацію на проблемі сексу.

Прикраси: візерунок на шкірі, хвіст павича, вії – демонстративність.

Рани, шрами – невротичний стан, іноді психічне захворювання.

Внутрішні органи, анатомічні деталі, кровоносні судини – іпохондрія, невротичний стан, іноді психічне захворювання.

Ступінь агресивності виражена кількістю, розташуванням і характером кутів у малюнку, незалежно від їх зв'язку з тією чи іншою деталлю зображення. Особливо вагомі в цьому відношенні прямі символи агресії – пазури, зуби, дзьоби.

Луска, панцир – потреба в захисті, боязнь агресії.

Голки, шипи і т.п. – захисна агресія.

Гострі роги, кігті, ікла (вилазять з рота), гострі нарости – агресивність.

Зброя, ріжуче, колюче або рубаюче знаряддя – агресивність.

Акцентування органів виділення (задній прохід, дефекація) вказує на нехтування нормами поведінки, схильність до хуліганських дій.

Назва – просто звуки, без осмислення повідають про деяку поверховність, легковажність; слова з латинськими закінченнями, наукові вказують на пріоритетність розуму, широкої ерудиції для людини і про демонстрацію переваги розуму; повторювані звукові елементи – про інфантильність; надзвичайно довга назва означає схильність до фантазування; раціональне з'єднання частин слова за змістом – практичність людини.

Аналіз оповідання

Оповідання відповідає малюнку – показник логічності мислення. Невідповідність малюнку – іноді порушення логічного мислення. Особливо докладний, з ідеалізацією, вказівкою на красу чи винятковість тварини малюнок – ознака демонстративності; схильність до компенсаторного фантазування.

Місце життя

Ізольоване (печера, скелі, інша планета, космос) – брак спілкування, почуття самотності;

Згадка про важкість досяжності (непрохідна гущавина, гори, в яких немає дороги) – боязнь агресії, потреба в захисті;

Екзотичне (острів Мадагаскар, зачарований ліс) – демонстративність;

Емоційно неприємне (болото, бруд) – невротичний стан; низька соціалізованість; іноді психічне захворювання.

Харчування

Явно неістівні речі (каміння, скло, метал) – низька соціалізованість, порушення спілкування;

Особливо великі об'єкти (гори, дерева, будинки) або твердження про те, що тварина їсть все – імпульсивність; низька соціалізованість;

Люди – негативізм; асоціальність або антисоціальність; агресивність;

Докладний опис поїдання жертв – агресивність;

Емоційно неприємна їжа (черв'яки, бруд, слиз) – невротичний стан; іноді психічне захворювання;

Кров, окремі частини та органи живих істот (серце, мозок) – невротична агресія;

Не харчується нічим або харчується повітрям, енергією – інтровертованість; іноді шизоїдність.

Улюблене заняття або тим чим зазвичай займається тварина

Грає, гуляє, розважається – пряма проекція своїх бажань;

Постійно зайнята пошуками їжі – відчуття труднощів і одноманітності життя;

Ламає дерева, топче будинки – негативізм; асоціальність або антисоціальність; агресивність; іноді психічне захворювання;

Багато спить – втома; астеничний стан.

Друзі

Відсутні – почуття самотності;

Всі оточуючі, без конкретизації – висока незадоволена потреба в спілкуванні;

Злі, агресивні персонажі (акули, крокодили, дракони) – негативізм; асоціальність або антисоціальність; агресивність.

Вороги

Дуже багато або повна відсутність – боязнь агресії.

Всі оточуючі – негативізм; асоціальність або антисоціальність.

Опис способів захисту від небезпеки, вказівка на гігантський її розмір – тривожність, боязнь агресії.

Особливо довгий перелік страхів; страхи, нетипові для тварин (темрява, смерть, комахи) – страхи, невротичний стан.

Тема розмноження – значимість сексуальної сфери.

Безстатеві форми розмноження – напружене, внутрішньо конфліктне ставлення до сексуальної сфери.

Бажання тварини

Мати друзів – брак спілкування.

Не мати ворогів – боязнь агресії; іноді настороженість, підозрілість.

Щоб його не боялися – боязнь агресії.

Стати звичайною твариною, стати людиною – емоційний дискомфорт, пов'язаний з відчуттям своєї відмінності від оточуючих;

Стати більшим за розміром – відчуття своєї малої значимості; боязнь агресії, потреба в захисті.

Інтерпретація додаткових завдань

Найбільш зла і найстрашніша тварина порівняно зі звичайною Неіснуючою твариною

Позбавлене ознак агресивності – прагнення приховати свої агресивні тенденції, іноді повна відсутність агресивності.

З ознак агресивності присутні тільки зуби – схильність до вербальної агресії: грубості, крику, погроз.

Особливо виражена агресивна символіка: гострі роги, зброя – висока агресивність.

Те ж, в поєднанні з ознаками високої тривожності: штрихуванням малюнка, численними виправленнями – невротична агресія як реакція на відчуття емоційного дискомфорту.

Голки, шипи та інші оборонні засоби – боязнь нападу і схильність до захисної агресії.

Великі очі з радужкою замальованою чорним – боязнь агресії.

Розпад форми, поява невротичних ознак: зображення внутрішніх органів, кровоносних судин – низька стійкість до стресу, невротична реакція на стрес; іноді психічне захворювання.

чорт

Асоціальна символіка: сигарета, чарка, тварина у вигляді чорта або баби-яги – негативістичні, іноді психопатичні або психопатоподібні реакції на конфліктну ситуацію, загрозу агресії, стресову ситуацію.

Чітка впевнена лінія – висока опірність стресу, здатність ефективно діяти в стресових ситуаціях.

Щаслива тварина в порівнянні зі звичайною

Завжди забезпечена їжею – висока значимість матеріальних цінностей; відчуття побутового неблагополуччя; уявлення про ненадійність свого матеріального становища.

Захищена від будь-яких ворогів або не має ворогів – боязнь агресії; іноді насторожене ставлення до оточуючих.

Якщо здатна жити усюди (на землі, у воді, в повітрі) – висока цінність свободи; прагнення до незалежності, самостійності.

Живе вічно або дуже довго – іпохондричні тенденції; іноді страх хвороби, смерті.

Має багато друзів – висока цінність спілкування; незадоволена потреба в спілкуванні.

Її всі люблять – висока цінність емоційних зв'язків.

Доставляє радість іншим – висока цінність спілкування; іноді гіперсоціальність; прагнення справити хороше враження на психолога.

Красива, розумна – висока цінність відповідних якостей; сумнів у наявності цих якостей у себе.

Щаслива без певного приводу (просто так) – низький рівень розуміння себе, труднощі в усвідомленні своїх емоційних станів; іноді схильність до зниження настрою.

Нещасна тварина в порівнянні зі звичайною

Розмір сильно зменшений – приховані депресивні тенденції; схильність до депресивної реакції на несприятливу ситуацію.

Ознаки тривоги: штрихування, множинні лінії, розпад цілісної форми, поява ліній, що не відносяться до основного зображення – низька стійкість до стресу; схильність до сильного підвищення рівня тривоги в несприятливих ситуаціях.

Штриховка з сильним натиском, темна частин малюнка – низька стійкість до стресу; схильність до появи високої емоційної напруженості в несприятливих ситуаціях.

Підкреслений контур – тенденція до контролю за своїми емоційними станами.

Живе одна, не має друзів – почуття самотності, незадоволена потреба в спілкуванні.

Її ніхто не любить – незадоволена потреба в емоційному контакті.

Хворіє, вмирає – іпохондричні тенденції; депресивні тенденції; іноді страх смерті.

Погано пристосована до життя: насилу пересувається, витрачає дуже багато часу на добування їжі – відчуття труднощів життя; низький рівень соціальної адаптації.

Нещасна тварина без причини – схильність до зниження настрою; іноді депресивний стан; низький рівень розуміння себе, труднощі в усвідомленні своїх емоційних станів.

КОЛІРНИЙ ТЕСТ ВІДНОСИН

Методичною основою цього тесту є колірно-асоціативний експеримент. Він базується на припущенні про те, що характеристики невербальних компонентів ставлення до значимих інших і до самого себе віддзеркалюється в колірних асоціаціях щодо них.

Автор: А. Еткінд

КТВ як метод вивчення відносин, застосовується у роботі з дітьми, починаючи з 4,5-5 років.

Мета тесту: вивчення емоційних компонентів ставлення дитини до значимих їй людей. Відображає як свідомий, так і частково неусвідомлюваний рівні.

Процедура. У попередній бесіді з дитиною психолог складає *приблизний список осіб*, що складають безпосереднє оточення дитини, а також значущих для неї людей. Конкретний зміст списку залежить від завдань дослідження, від особистості дитини і т. д. Наприклад, для дітей старшого дошкільного віку цей список може становити наступний набір: дідусь, бабуся, тітка, сусідка, брат, сестра, вихователька, нянечка, друг і т. п. Нерідко має сенс отримати додаткові відомості від самої дитини. Можна додати значимі події.

Потім психолог проводить *бесіду з досліджуваним про його ставлення до визначених людей чи подій.*

Інструкція. “Подивися, тут розташовані кольорові карточки. Зараз ти будеш підбирати карточку відповідно до тієї чи іншої людини, до її характеру”. Далі має сенс з’ясувати, чи знає дитина, що таке характер і дати зрозуміти, що вона буде підбирати: “... колір, що підходить саме до людини, а не до її одягу і не той колір, який людина любить одягати. Давай спробуємо. Підбери колір до характеру твого друга ...” (психолог називає ім’я дитини). Після вибору дитини, яким би він не був, психолог дає схвальну оцінку, зауважуючи при цьому, що *кожен колір може бути обраний стільки разів, скільки потрібно.*

Після цього обрана дитиною колірна картка кладеться на своє місце. Далі доцільно називати дитині значущі особи для колірного вибору в порядку зворотному значущості осіб для дитини, тобто найбільш значущі особи називаються останніми. В останню чергу дитину просять вибрати колір, що підходить до її власного

характеру. Всі вибори, а також реакції дитини на процедуру вибору фіксуються.

Після завершення асоціативної процедури кольорові картки накриваються білим аркушем паперу і бажано на деякий час зайняти дитину яким-небудь стороннім цікавим заняттям. Тривалість подібного заняття не повинна перевищувати 5-7 хвилин.

Далі колірні картки відкриваються (вони повинні знаходитися в полі зору без відблисків від освітлювальних приладів і, бажано, при тому ж рівні освітлення) і *кольори ранжуються дитиною в порядку переваги, починаючи від найбільш приємного.*

Існує два варіанти проведення ранжування кольорових карток.

Варіант 1. “Подивися ще раз на ці кольорові картки, яка з них здається тобі найприємнішою? Вибери тільки одну”. Після вибору дитини дана картка прибирається з поля зору дитини, а решту зсувають так, щоб знову утворити півколо. Вибір дитини фіксується. Інструкція триває: “А тепер вибери найприємнішу з решти”. Вибір дитини фіксуються. Процедура вибору повторюється до тих пір, поки дитина не зробить таким чином шість виборів і перед нею залишиться тільки дві картки. Тоді дитину просять вибрати “більш приємну з двох решти карток”. Таким чином психолог отримує цифровий ряд, що характеризує кольороасоціативні переваги дитини від найбільш приємного до найменш приємного. Даний варіант вибору кольорів може бути використаний для дітей з підвищеною інертністю, труднощами перемикавання на інший тип діяльності.

Варіант 2. “Подивися ще раз на ці кольорові картки, яка з них здається тобі найприємнішою? Вибери тільки одну”. Після вибору дитини дана картка прибирається з поля зору дитини, а решту зсувають так, щоб знову утворити півколо. Процедура вибору повторюється до тих пір, поки дитина не зробить таким чином чотири вибори. “А тепер вибери з решти найбільш неприємний колір”. Після вибору дитини дана картка прибирається з поля зору дитини, а решту зсуваються так, щоб знову утворити півколо. “А тепер знову вибери найбільш неприємний з решти”. І так з усіма картками. Даний варіант вибору кольорів може використовуватися для дітей, яким з самого початку важко зробити той чи інший вибір. Такі діти часто кажуть: “Всі

неприємні, немає приємних (хороших)” і протягом усього обстеження виявляють негативізм до процедури вибору.

Інтерпретація тесту

Методика Колірного тесту відносин (КТВ) вимагає присутності досліджуваного, так як важлива реакція дитини на гіпотези.

Характеристика кожного кольору, його емоційно-психологічне значення:

Синій: сумлінний, спокійний, дещо холодний.

Зелений: самостійний, наполегливий, іноді впертий, напружений.

Червоний: доброзичливий, товариський, енергійний, впевнений, дратівливий.

Жовтий: дуже активний, відкритий, товариський, веселий.

Фіолетовий: неспокійний, емоційно напружений, має потребу в душевному контакті.

Коричневий: залежний, чутливий, розслаблений.

Чорний: мовчазний, егоїстичний, ворожий.

Сірий: млявий, пасивний, невпевнений, байдужий.

Особистісні якості дітей, особливо дітей дошкільного віку, ще не сформовані в тій мірі, яку передбачають стійкі емоційно-особистісні значення для кваліфікації того чи іншого кольору. Тому повністю переносити ці характеристики (вони більше підходять для дорослих, ніж для дітей) на інтерпретацію дитячих виборів не є коректним.

Таке значення кольорів слід мати на увазі, але пріоритетним все ж таки має бути власне ранжування кольорів. Якщо з особою чи ситуацією асоціюються кольори, що займають перші місця, значить до даної особи, ситуації досліджуваний ставиться позитивно. І, навпаки, якщо з ними асоціюються кольори, що займають останні місця, досліджуваний ставиться до них негативно, відсторонено.

Крім того слід звертати увагу на скільки співпадає значення обраного кольору з вербальними характеристиками, які досліджуваний вказав на початку тесту. Виявляються дисонансні, суперечливі відносини: наприклад: «Мама – добра, лагідна, дбає», а колірна асоціація – фіолетовий колір.

Важливим є показник сірого кольору. Цей колір традиційно розглядається як слабкий, пасивний, ізолюючий. Таким чином, він є як би межею, що відокремлює емоційно значуще, емоційно привабливе, активне від емоційно пасивного, неприємного. Отже, кольори і відповідно люди (поняття), що поміщаються перед сірим в індивідуальній розкладці можуть бути визначені, як такі, що входять до групи найбільш значущих (понять, людей), ніж особи (поняття), які дитина поміщає за сірим кольором.

Істотне діагностичне значення мають варіанти, при яких різні стимули співвідносяться з одним і тим же кольором. Це дозволяє зробити припущення про їх ідентифікацію (наприклад, аутоідентифікація дитини з одним із батьків).

Цікаві результати дає аналіз того кольору, з яким дитина асоціює сама себе. Чим менший ранг цього кольору в розкладці, тим вищою є впевненість дитини в собі, самоповага. Збіг кольорів, з якими дитина асоціює себе і одного з батьків (вихователем дитячого садка, педагогом класу), свідчить про наявність сильного зв'язку з ним.

Також слід звернути увагу на загальну насиченість міжособистісних відносин. Якщо дитина використовує 7-8 кольорів для асоціацій – її світ різноманітний і насичений. Якщо 5-6 – її картина світу спрощена. Якщо всього 4 і менше – дитина може мати ще більш спрощений світогляд або просто може виражати протест виконанню завдання.

СХОДИНКИ. ДІАГНОСТИКА САМООЦІНКИ

Мета: виявлення системи уявлень дитини про те, як вона оцінює себе сама, як, на її думку, її оцінюють інші люди і як співвідносяться ці уявлення між собою.

Матеріали та обладнання: намальовані сходинок, фігурка чоловічка, аркуш паперу, олівець (ручка).

Процедура дослідження: Методика проводиться індивідуально. Процедура дослідження – бесіда з дитиною з використанням певної шкали оцінок, на якій вона сам поміщає себе і імовірно визначає те місце, куди її поставлять інші люди.

Інструкція: «Якщо всіх дітей розставити на цих сходах, то на трьох верхніх сходах опиняться хороші діти: розумні, добрі, сильні, слухняні – чим вище, тим кращі (показати сходинок: «хороші», «дуже хороші», «найкращі»). А на трьох нижніх сходах опиняться погані діти – чим нижче, тим гірші («погані», «дуже погані», «найгірші»). На середній сходинок діти не погані і не хороші. Покажи, на яку сходинок ти поставиш себе. Поясни чому?»

Після відповіді дитини, її запитують: «Ти такий насправді чи хотів би бути таким? Познач, який ти насправді і яким хотів би бути». «Покажи, на яку сходинок тебе поставила б мама».

Використовується стандартний набір характеристик: «хороший – поганий», «добрий – злий», «розумний – дурний», «сильний – слабкий»,

«сміливий – боягузливий», «найстаранніший – найнедбаліший». Кількість характеристик можна скоротити. У процесі обстеження необхідно враховувати, як дитина виконує завдання: вагається, роздумує, аргументує свій вибір. Якщо дитина не дає жодних пояснень, їй слід задати уточнюючі запитання: «Чому ти себе сюди поставив? Ти завжди такий?» І т.д.

Аналіз результатів

Перш за все, звертають увагу, на яку сходинку дитина сама себе поставила. Вважається нормою, якщо діти дошкільного віку ставлять себе на сходинку «дуже хороші» і навіть «найкращі» діти. У будь-якому випадку це повинні бути верхні сходинки, оскільки положення на будь-якій з нижніх сходинок (а вже тим більше на найнижчій) говорить не про адекватну оцінку, але про негативне ставлення до себе, невпевненість у власних силах. Це дуже серйозне порушення структури особистості, яке може привести до депресій, неврозів у дітей. Як правило, це пов'язано з холодним ставленням до дітей, відкиданням або суворим, авторитарним вихованням, при якому знецінюється сама дитина, яка приходить до висновку, що її люблять тільки тоді, коли вона добре поводить. А так як діти не можуть бути хорошими постійно і вже тим більше не можуть відповідати всім очікуванням дорослих, виконувати всі їхні вимоги, то, природно, діти в цих умовах починають сумніватися в собі, у своїх силах і в любові до них батьків. Також невпевнені в собі і в батьківській любові діти, якими взагалі не займаються удома.

Саме про ставлення батьків до дитини і їхні очікування говорять відповіді на запитання про те, куди їх поставлять дорослі – тато, мама, вихователька. Для нормального, комфортного самовідчуття, яке пов'язано з появою почуття захищеності, важливо, щоб хтось із дорослих поставив дитину на найвищу сходинку. В ідеалі, сама дитина може поставити себе на другу сходинку зверху, а мама (або хтось інший з рідних) ставить її на найвищу сходинку.

АСОЦІАТИВНИЙ ТЕСТ “ПОДОРОЖ”

Автори: Заряна і Ніна Некрасові

Цей асоціативний тест настільки правдивий і популярний, що багато психологів використовують його як діагностичний метод, а багато хто – як цікаву гру.

Можна використати цей тест в якості казки-подорож зі своїми дітьми. Можна одночасно грати і вдвох, і всією родиною. Молодші діти просто із задоволенням пограють в “уявлялки”. Дорослі та старші діти (кому 12 років і більше), дізнавшись розшифровку кожної асоціації, отримають підґрунтя для роздумів про себе і світ, а ви отримаєте

досить-таки чіткий зріз їх емоційного стану, причому як свідомого, так і несвідомого.

Спочатку пройдіть цей тест самі, а потім, якось ввечері, сядьте поряд з дитиною і запропонуйте їй “подорож”. Нехай вона закриє очі і уявить, що ви йдете по лісу. М’яко і дбайливо задавайте запитання, не перебивайте, але стежте за тим, щоб ваші запитання не містили “підказки” і не нав’язували дитині поведінку (наприклад, слово “перейти” має менше емоційне забарвлення, ніж слово “подолати”; “опинитися” – менше, ніж “досягти”, і т. д.). Слухайте все, що дитина хоче розповісти, і мотайте на вус. Будете читати відповіді – тоді розмотаєте.

Уяви/уявіть собі ...

Ти йдеш по лісу. Який це ліс? Яка пора року? Сонячно чи вітерець? Ти один або з кимось? Що ти робиш?

Ти виходиш на галявину і бачиш джерело. Ти до нього підійдеш? Будеш пити воду?

Раптом на галявину вискакує тварина. Яка вона? Що вона робить? А ти що робиш?

Ти йдеш далі, попереду – річка. Яка? Як ти будеш перебиратися на інший берег?

Ти опинився на іншій стороні – і бачиш будинок. Який це будинок? Хочеться тобі туди йти? Ти підходиш до будинку, прямо до дверей. Опиши двері. На дверях табличка, як вона виглядає? На ній написано твоє ім’я – прочитай “напис”.

Ти заходиш в будинок. Озирнись навколо і опиши, що ти бачиш. У яку кімнату ти підеш спочатку? Опиши її. Які ще кімнати в будинку? Ти підеш в підвал? Опиши підвал. Що там лежить чи хто там живе? Опиши горище. А там хто чи що? Що ти там робиш?

Одна з кімнат у будинку – абсолютно біла. У ній немає вікон, ніяких виїмок на стінах. Коли ти потрапив туди, двері зачинилися. Що ти будеш робити? Що ти відчуваєш?

Ти виходиш з дому з іншого боку і йдеш по стежці. Попереду тебе – паркан. Як ти опинишся на тому боці?

Близько дороги, по якій ти йдеш, є нора. Як ти поведеш себе?

Нарешті стежка виводить тебе до моря. Над морем літають чайки. Далеко вони чи близько? Як вони поведуться?

У морі ти бачиш корабель. Який він? Як далеко він від берега? Ти будеш до нього добиратися?

От і все, твоя подорож щасливо закінчилася. Ти повертаєшся додому відпочилим, посвіжівшим і радісним. Не поспішаючи відкривай очі. Скажи, тобі сподобалося?

А вам? Зазвичай така подорож освіжає і обнадіює. А ще дає дитині (та й дорослому) відчуття, що хтось дуже сильний і добрий веде його по життю за ручку, допомагає, спрямовує і не дасть пропасти ні в якому разі.

Інтерпретація тесту

У тесті дано ключові символи, якими оперує підсвідомість більшості людей. Можливо, щось особисто ви або ваша дитина сприймаєте не так, як усі, але саме тому в тесті є “дублюючі” ситуації й образи, щоб картина була більш чіткою.

Отже, **ліс і прогулянка лісом** символізують те, як людина сприймає саме життя і свій рух по ньому. Погодьтеся, велика різниця – вийшла дитина гуляти або загубилася в лісі. Зверніть увагу на сам ліс – наскільки дитині там комфортно, світло, цікаво. Точно так само важливо подивитися на те, яким бачить дитина **будинок** здалеку. Світлим або темним, симпатичним або відштовхуючим. Можливо, таким вона бачить своє життя в сім'ї. Зверніть увагу, якщо якусь деталь будинку людина виділяє особливо – дах з дірками, відкриті чи замкнені (навіть забиті дошками) вхідні двері.

Джерело – це сприйняття всього нового, що приносить вам життя. Якщо дитина бачить захищене, забите недопалками джерело, то швидше за все вона не звикла чекати від життя милостей. Так само і **тварина** – це те, як бачить інших людей ваша дитина. Зверніть увагу, це страшний ведмідь або пухнаста білка, хто першим йде на контакт – він сам або дитина чекає, поки підійдуть?

Або малюк взагалі маскується, щоб його не побачили? Теж досить показово.

Річка і стіна – це символи перешкод. Як людина долає їх в тесті, такими ж вона бачить перешкоди в житті. Є люди, які взагалі бояться увійти в воду, є ті, хто трощить стіну, є й такі, кому вже готові і човник з веслом, і драбинка з підтримкою. Зверніть на цей пункт увагу, якщо в ньому з'явилися крайності – “підірву на фіг” або “повернусь і піду”.

Те, на що в будинку звертає увагу людина, – **значущі речі**. Хтось відразу йде на кухню, для нього там сенс і центр будинку. Хтось відразу помічає дитячу. Варто звернути увагу, якщо при описі якась кімната не з'являється взагалі, це означає, що якусь сферу життя або якусь людину дитина ігнорує несвідомо. Наприклад, кімнату брата або зал, де зазвичай збирається вся родина. Можливо, тут щось не

так – наприклад, дитині в цей період життя потрібно усамітнитися і подумати, а не “тусуватися” з усіма. До речі, зверніть увагу на загальний опис будинку – тісно, просторо, темно, пахне чимось смачним або навпаки.

Особливу увагу варто приділити горищу і підвалу. **Горище** – це всі знання, навички та вміння, які ми отримуємо в процесі навчання в школі або в університеті, не важливо. Добре, коли воно уявляється акуратним, коли все розкладено по полицках. Або там живуть веселі коти чи добрі птиці. Але дуже у багатьох воно захаращене або запилене. А можливо, ваша дитина настільки перевчилася, що взагалі не захоче туди йти.

Підвал – це всі підсвідомі або такі, що погано усвідомлюються устремління, знання, бажання і навички, які у людини є. Якщо людина охоче лізе в підвал і з задоволенням там знаходиться – то, швидше за все, підсвідомі страхи сильно не турбують. Якщо вона боїться йти в підвал і бачить його брудним, небезпечним, то, швидше за все, дитину турбують якісь невиражені страхи. До речі, те ж саме стосується нори. Якщо дитина легко проходить повз або лізе в нору “покричати”, подивитися, хто звідти вилізе, то, швидше за все, прихованих страхів небагато.

Біла кімната, позбавлена будь-яких виступів, – це метафора смерті. Не очікували? Але підсвідомість мислить так. Подивіться, як поводить себе там людина. Б’ється в істериці? Упокорюється? Плаче? Чекає допомоги? Рідко хто відчуває себе добре в такій кімнаті, але тут варто звернути увагу на ступінь інтенсивності переживань. Чим емоційніше реакція, тим болючіше ця тема для дитини зараз.

Чайки біля моря – це, як не дивно, родичі. Перевірте себе, подивіться, наскільки нав’язлива поведінка пташок. Оцініть “рівень шуму”, який вони створюють. Схоже на правду?

Ну і нарешті, **корабель** – це заповітна мрія. Подивіться, наскільки чітко дитина бачить деталі корабля, це покаже, наскільки чітко дитина уявляє собі, чого вона хоче. Якщо це піратський корабель – теж нічого, романтика. А от якщо це розбитий кістяк корабля, подивіться, які розчарування зараз гнітять дитину.

Ще один критерій – чи може дитина до корабля добратися. Не біда, якщо ще не може і бачить взагалі “Корабель з червоними вітрилами”. У дитини ще багато років на те, щоб зрозуміти себе і світ навколо. Погано, якщо вона говорить про корабель з сумом або відразу описує перешкоди – немає човна, щоб дістатися, немає бажання. Таке нерідко буває у підлітків, але не лякайтеся, це вікове “бачення світу”, воно проходить, з віком людина починає краще себе розуміти.

ДОДАТОК Г

**ПРОЄКТИВНІ МЕТОДИКИ ДЛЯ ДІАГНОСТИКИ
МІЖОСОБИСТІСНИХ СТОСУНКІВ**

ПРОЄКТИВНА МЕТОДИКА «МАЛЮНОК СІМ'Ї»

Сімейну ситуацію, яку батьки оцінюють з усіх боків позитивно, дитина може сприймати зовсім інакше. Дізнавшись, яким вона бачить навколишній світ, сім'ю, батьків, себе, можна зрозуміти причини виникнення багатьох проблем і ефективно допомогти їй при їх вирішенні.

Призначення тесту. Тест призначений для виявлення особливостей внутрішньосімейних відносин. Методику можна використовувати з 3,5 років.

Інструкція: “Намалюй, будь ласка, свою сім'ю”. Не слід давати які-небудь вказівки чи уточнення. На запитання, яні може поставити дитина, типу “Кого треба малювати, а кого не треба?”, “Треба намалювати всіх?”, “А дідуся малювати треба?” і т.д., відповідати слід ухильно, наприклад: “Малюй так, як тобі хочеться”.

Процедура

Дитині дають простий олівець середньої м'якості, набір кольорових олівців, гумку і стандартний чистий аркуш паперу формату А4. Використання будь-яких додаткових інструментів виключається.

Поки дитина малює, психолог повинен ненав'язливо проводити спостереження, відзначаючи такі моменти, як:

- порядок заповнення вільного простору.
- порядок появи персонажів малюнка.
- час початку і закінчення роботи.
- виникнення труднощів при зображенні того чи іншого персонажа або елементів малюнку (надмірна зосередженість, паузи, помітна повільність, користування гумкою і т.д.).
- час, витрачений на виконання окремих персонажів.
- емоційний настрій дитини під час зображення того чи іншого персонажа.
- спонтанні коментарі дитини.

Після виконання завдання слід отримати максимум додаткової інформації, організувавши коротку бесіду за допомогою запитань.

1. Скажи, хто тут намальований?

2. Де вони знаходяться?
3. Що вони роблять?
4. Хто в сім'ї найбільш хороший і чому?
5. Їм весело чи нудно? Чому?
6. Хто з намальованих людей найщасливіший? Чому?
7. Хто з них найбільш нещасний? Чому?
8. Як у цій сім'ї карають дітей за погану поведінку?
9. Кого одного залишать вдома, коли поїдуть на прогулянку?
10. Чому дитина не намалював кого-небудь з членів сім'ї (якщо так сталося)?

При опитуванні психолог повинен з'ясувати сенс намальованого дитиною почуття – почуття до окремих членів родини.

Якщо інформації недостатньо можна розширити бесіду і задати дитині вирішити 6 ситуацій: 3 з них мають виявити негативні почуття до членів сім'ї, 3 – позитивні.

1. Уяви собі, що ти маєш два квитки в цирк. Кого б ти покликав з собою?
2. Уяви, що вся твоя родина йде в гості, але один з вас захворів і повинен залишитися вдома. Хто він?
3. Ти будуєш з конструктора будинок (вирізаєш паперову сукню для ляльки), і в тебе не виходить. Кого ти покличеш на допомогу?
4. Ти маєш квитків (на один менше, ніж членів сім'ї) на цікаву кінокартину. Хто залишиться вдома?
5. Уяви собі, що ти потрапив на безлюдний острів. З ким би ти хотів там жити?
6. Ти отримав у подарунок цікаве лото. Вся сім'я сіла грати, але вас однією людиною більше, ніж треба. Хто не буде грати?

Інтерпретація результатів

Аналіз процесу малювання

Інтерпретація процесу малювання реалізує тезу про те, що за динамічними характеристиками малювання криються зміни думки, актуалізація почуттів, напруга, конфлікти, які відображають значущість певних деталей малюнка дитині. Інтерпретація процесу малювання вимагає творчого включення всього практичного досвіду психолога, його інтуїції.

Першим зображується найбільш значимий, головний або найбільш емоційно близький член сім'ї. Як правило, це той, хто більше часу буває з дітьми, більше, ніж інші приділяє їм увагу.

Як правило, діти, отримавши завдання намалювати сім'ю, починають малювати членів сім'ї. Деякі ж діти спершу, малюють різні об'єкти, лінію підстави, сонце, меблі і т. д. І лише в останню чергу приступають до зображення людей. Така послідовність виконання завдання є своєрідною захисною реакцією, за допомогою якої дитина відсуває неприємне їй завдання в часі. Найчастіше це спостерігається у дітей з неблагополучної сімейної ситуацією, але це також може бути наслідком поганого контакту дитини з психологом.

Повернення до малювання тих же членів сім'ї, об'єктів, деталей вказує на їх значущість для дитини.

Паузи перед малюванням певних деталей, членів сім'ї найчастіше пов'язані з конфліктним ставленням і є зовнішнім проявом внутрішнього дисонансу мотивів. На несвідомому рівні дитина як би вирішує, малювати йому чи ні людину або деталь.

Стирання намальованого, перемальовування можуть бути пов'язані як з негативними емоціями по відношенню до члена сім'ї, так і з позитивними. Вирішальне значення має кінцевий результат малювання. Якщо стирання і перемальовування не привели до помітно кращої графічної презентації – можна судити про конфліктне відношення дитини до цієї людини.

Спонтанні коментарі часто прояснюють сенс мальованої змісту. Тому до них треба уважно прислухатися. Також треба мати на увазі, що коментарі все ж є засобом ослаблення внутрішнього напруження, і їх поява видає найбільш емоційно “заряджені” місця малюнка. Це може допомогти направити і питання після малювання, і сам процес інтерпретації.

Оцінка загальної структури

Якщо члени сім'ї зображені так, що тримаються за руки, то це може відповідати реальній ситуації в сім'ї, а може бути відображенням бажаного. Але, загалом малювання членів сім'ї із сполученими руками, об'єднаність їх у загальній діяльності є індикаторами психологічного благополуччя, сприйняття включеності в сім'ю. Малюнки з протилежними характеристиками (роз'єднаністю членів сім'ї) можуть вказувати на низький рівень емоційних зв'язків.

Якщо якийсь персонаж віддалений від інших фігур, це може говорити про “дистанцію”, яку дитина помічає в житті і виділяє її.

Малюючи одного з членів сім’ї вище за інших, дитина тим самим надає йому винятковий статус. Цей персонаж, на думку дитини, володіє найбільшою владою в сім’ї, навіть якщо досліджуваний малює його найменшим порівняно з розмірами інших. Нижче всіх інших дитина схильна малювати того, чий вплив в сім’ї є мінімальним. Для прикладу, якщо дитина вище всіх ставить свого молодшого брата, то, на її думку, він саме той, хто управляє всіма іншими.

Якщо взагалі не зображені люди або зображені тільки люди, які не пов’язані з сім’єю, то це свідчить про травматичні переживання, пов’язані з родиною, відчуття знедоленої, покинутості (тому такі малюнки часті у дітей, які нещодавно прийшли в інтернат), аутизм, відчуття небезпеки, великий рівень тривожності, результат поганого контакту психолога з дитиною.

Діти зменшують склад сім’ї, “забуваючи” намалювати тих членів сім’ї, які їм менш емоційно привабливі, з якими склалися конфліктні відносини.

Часте явище в дитячих малюнках – відмова малювати молодшого сиблінга. Пояснення, такі, як “Брата я забув намалювати” або “Для молодшого брата місця не вистачило” не повинні вводити вас в оману. Нічого випадкового в малюнку сім’ї немає. Все має своє значення, виражає ті чи інші почуття і переживання дитини по відношенню до близьких йому людей. Досить поширена ситуація, коли дитина ревнує батьків до молодшої дитини, оскільки тому дістається велика частина любові та уваги батьків. Оскільки в реальності вона стримує прояв почуття невдоволення і агресії, у малюнку сім’ї ці почуття знаходять свій вихід. Молодший сиблінг просто не зображується на малюнку. Заперечуючи його існування, дитина знімає існуючу проблему. Може мати місце й інша реакція: дитина може зобразити на малюнку молодшого сиблінга, але виключити самого себе зі складу сім’ї, таким чином ідентифікуючи себе з суперником, який користується увагою і любов’ю батьків. Відсутність на малюнку дорослих може свідчити про негативне ставлення дитини, відсутності будь-якого емоційного зв’язку з ними.

Збільшення складу родини пов’язано з незадоволеними психологічними потребами в сім’ї. Це свідчить про спробу заповнити

пустоти, відшкодувати брак близьких, теплих відносин, компенсувати недостатність емоційних зв'язків. Так, хлопчик, будучи єдиною дитиною в сім'ї, може включити в свій малюнок двоюрідних сестер чи братів, далеких родичів і різних тварин – кішок, собак та інших, висловлюючи тим самим недолік близького спілкування з іншими дітьми і потребу мати постійного супутника в іграх, з яким можна було б спілкуватися на рівних. Якщо намальовані дорослі, не пов'язані з сім'єю, то це вказує на пошук людини, здатної задовольнити потребу дитини в близьких емоційних контактах. У деяких випадках – на символічне руйнування цілісності сім'ї, помста батькам внаслідок відчуття непотрібності.

Коли близьке розташування фігур обумовлено задумом помістити членів сім'ї в обмежений простір (човен, маленький будиночок і т. п.), свідчить про спробу дитини об'єднати, згуртувати родину (для цієї мети дитина вдається до зовнішніх обставин, так як відчуває марність такої спроби).

На малюнку можуть бути присутніми і вигадані персонажі, які також символізують незадоволені потреби дитини. Не отримавши їх задоволення в реальному житті, дитина задовольняє ці потреби в своїй фантазії, в уявних стосунках. У такому випадку вам слід попросити дитину розповісти докладніше про цього персонажа. У його відповідях ви знайдете те, чого їй не вистачає в дійсності.

Дитина може зобразити поблизу одного з членів сім'ї домашню тварину, якої насправді немає. Це може говорити про потребу дитини в любові, яку вона хотіла б отримати від цієї людини.

Якщо дитина малює лінію землі і розташовує людину високо від неї (людина ніби в повітрі), то це може свідчити про відірваність від реальності, схильність до фантазії, слабкий контакт з дійсністю. Також лінія основи (землі) може означати незахищеність, вона надає малюнку стабільність.

Проведена внизу сторінки лінія характерна для дітей з нестійких сімей.

Аналіз особливостей фігур

Абсолютна величина фігур. Великі, через весь лист, фігури малюють імпульсивні, впевнені в собі, схильні до домінування діти. Дуже маленькі фігури пов'язані з тривожністю, відчуттям небезпеки.

Найбільш привабливого персонажа для дитини можна визначити за такими ознаками: він зображується першим і поміщається на передньому плані; він вищий і крупніший за інших; намальований з більшою любов'ю і ретельністю; інші персонажі згруповані навколо, повернені в його бік, дивляться на нього; зображений одягненим в особливий одяг; промальовано велику кількість деталей тіла.

Найменш значимий персонаж на малюнку зображується найменшим, часто схематично, малюється в останню чергу і поміщається в стороні від інших. Дитина може перекреслити його кількома штрихами або стерти гумкою. Іноді пропуск в малюнку істотних частин тіла (голови, рук, ніг) може вказувати поряд з негативним ставленням також і на агресивні імпульси щодо цієї людини.

Сильне штрихування або сильний натиск олівця при зображенні тієї чи іншої фігури видають відчуття тривоги, яке відчуває дитина по відношенню до цього персонажа. І навпаки, саме така фігура може бути зображена за допомогою слабкої, тонкої лінії.

Дистанція між членами сім'ї – один з важливих характеристик. Відстані на малюнку є відображенням психологічної дистанції. Найбільш близькі люди зображуються на малюнку ближче до фігури дитини. Перевага того чи іншого з батьків виражається в тому, ближче до кого з батьків намалював себе дитина, який вираз обличчя прочитується у фігурах батьків.

Важливо звертати увагу і на малювання окремих частин тіла. Справа в тому, що окремі частини тіла пов'язані з певними сферами активності, є засобами спілкування, контролю, пересування і т. д.

Руки є основними засобами впливу на світ, фізичного контролю поведінки інших людей. Якщо дитина малює себе з піднятими вгору руками, з довгими пальцями, то це часто пов'язано з його агресивними бажаннями. Іноді такі малюнки малюють і зовні спокійні, поступливі діти. Можна припускати, що дитина відчуває ворожість по відношенню до оточуючих, але його агресивні спонукання пригнічені. Таке малювання себе також може вказувати на прагнення дитини компенсувати свою слабкість, бажання бути сильним, панувати над іншими. Ця інтерпретація більш достовірна тоді, коли дитина на додаток до "агресивним" рукам ще малює і широкі плечі або інші атрибути, символи "мужності" і сили. Іноді дитина малює всіх членів

сім'ї з руками, але “забуває” намалювати їх собі. Якщо при цьому дитина малює себе ще й непропорційно маленьким, то це може бути пов'язано з почуттям безсилля, власної меншовартості в сім'ї, з відчуттям, що оточуючі пригнічують його активність, надмірно його контролюють. Цікаві малюнки, в яких один з членів сім'ї намальований з довгими руками, великими пальцями. Найчастіше це вказує на сприйняття дитиною агресивності цього члена сім'ї. Те ж значення може мати і презентація члена сім'ї взагалі без рук – таким чином, дитина символічними засобами обмежує його активність.

Голова – центр локалізації “Я”, інтелектуальної та перцептивної діяльності. Якщо діти старше п'ятирічного віку (нормального інтелекту) в малюнку пропускають частини обличчя (очі, рот), це може вказувати на серйозні порушення в сфері спілкування, відгородження, аутизм. Якщо при малюванні інших членів сім'ї дитина пропускає голову, риси обличчя або штрихує все обличчя, то це часто пов'язано з конфліктними відносинами з даною особою, ворожим ставленням до нього.

Вираз обличчя намальованих людей також може бути індикатором почуттів дитини до них. Однак треба мати на увазі, що діти схильні малювати усміхнених людей, це своєрідний “штамп” у їхніх малюнках, але це зовсім не означає, що діти так сприймають оточуючих. Для інтерпретації малюнка сім'ї вирази обличчя значущі тільки в тих випадках, коли вони відрізняються один від одного.

Презентація зубів і виділення рота часті у дітей, схильних до оральної агресії. Якщо дитина так малює не себе, а іншого члена сім'ї, то це часто пов'язано з почуттям страху, сприйняттям ворожості цієї людини до дитини або до інших членів родини.

Більш детально про особливості частин тіла читайте в інтерпретації методики «Малюнок людини»

Досліджуваний про себе

Дитина не малює себе або замість сім'ї малює тільки себе. В обох випадках досліджуваний не включає себе до складу сім'ї, що свідчить про відсутність почуття спільності з членами сім'ї. Відсутність у малюнку “Я” більш характерно дітям, які відчують неприйняття. Презентація в малюнку тільки “Я” може вказувати на різні причини. Якщо малюнок про самого себе загалом позитивний (велика кількість деталей тіла, квітів, декорування одягу, велика величина фігури), то це

поряд з несформованим почуттям згуртованості вказує і на певні егоцентричні, істероїдні риси характеру. Якщо ж малюнку характерна маленька величина, схематичність, загалом створений негативний емоційний фон, то можна припускати присутність почуття покинутості, іноді це може вказувати на античність.

Деякі діти найбільшими або рівними за величиною з батьками малюють себе. Як правило, це може бути пов'язано з: егоцентричністю дитини, змаганням за батьківську любов з батьком чи матір'ю, виключаючи або зменшуючи при цьому "конкурента". Значно меншими, ніж інших членів сім'ї, себе малюють діти, які: відчують свою незначність, непотрібність і т. п.; вимагають опіки, піклування з боку батьків, займаючи в сім'ї позицію "малюка".

Якщо дитина більше всіх виділяє на малюнку свою фігуру, малює себе більш ретельно, прорисовуючи всі деталі, зображуючи більш яскраво, так що кидається в очі, а інші фігури складають просто фон, то тим самим вона висловлює важливість власної особистості. Вона вважає себе основним персонажем, навколо якого обертається життя в сім'ї, найбільш значущим, унікальним. Подібне відчуття виникає на основі батьківського ставлення до дитини. Прагнучи втілити в дитині все те, чого не змогли домогтися самі, дати їй все, чого були позбавлені, батьки визнають її пріоритет, першорядність її бажань та інтересів і свою допоміжну, другорядну роль.

Маленька, слабка фігурка може виражати почуття безпорадності і таким чином демонструється потреба турботи і догляду. Таке положення може бути пов'язано з тим, що дитина звикла до атмосфери постійної і надмірної опіки, яка оточує її в сім'ї (часто спостерігається в сім'ях з єдиною дитиною), тому відчуючи себе слабкою дитина може зловживати цим, маніпулюючи батьками і постійно вимагаючи від них допомоги та уваги.

Дитина може намалювати себе поблизу батьків, відтіснивши інших членів сім'ї. Таким чином, вона підкреслює свій винятковий статус серед інших дітей.

Батьківська пара

Зазвичай батьки зображуються разом, батько вище і крупніше міститься ліворуч, мати нижче праворуч, за ними слідує інші фігури в порядку значимості. Слід враховувати, що малюнок не завжди відображає дійсність, іноді це лише віддзеркалення бажаного. Дитина,

яка виховується одним із батьків, може проте зобразити їх обох, висловлюючи тим самим своє бажання того, щоб їх союз відновився. Якщо ж дитина малює одного з батьків, з яким живе, це означає прийняття нею реально існуючої ситуації, до якої дитина більш-менш адаптувалась.

Один з батьків може опинитися на малюнку в ізолюваному положенні. Якщо фігура однієї статі із досліджуваним і зображена осторонь від інших, то це можна інтерпретувати як бажання дитини перебувати з кимось із батьків протилежної статі. Ревнощі, викликана Едіповим комплексом, є цілком нормальним явищем для дитини до досягнення нею статевого дозрівання (в середньому 12 років).

Якщо на малюнку батьки контактують один з одним, наприклад тримаються за руки, то, значить, у житті між ними спостерігається тісний психологічний контакт.

Ідентифікація та гендерні особливості досліджуваного

Ідентифікація проявляється в схожому зображенні себе і людини з якою дитина себе ідентифікує. Або ця людина зображується досить детально і гарно промальовується.

Ідентифікація з кимось із батьків своєї статі відповідає нормальному стану речей. В малюнку

Ідентифікація зі старшим сиблінгом, незалежно від статі, також є нормальним явищем, особливо якщо є відчутна різниця у віці.

Дівчатка більше, ніж хлопчики, приділяють увагу малюванню особи, зображують більше деталей. Вони зауважують, що їхні матері багато часу приділяють догляду за обличчям, косметиці і самі поступово засвоюють цінності дорослих жінок. Тому концентрація на малюванні особи може вказувати на хорошу статеву ідентифікацію дівчинки.

У малюнках хлопчиків цей момент може бути пов'язаний із заклопотаністю своєю фізичною красою, прагненням компенсувати її фізичні вади, формуванням стереотипів жіночої поведінки.

ПРОЕКТИВНА МЕТОДИКА «КІНЕТИЧНИЙ МАЛЮНОК СІМ'Ї»

Тест був запропонований Р. Бернсом і С. Кауфманом в 1972 р. для діагностики внутрішньосімейних стосунків з точки зору дитини.

Мета методики – виявити особливості сприйняття дитиною сімейної ситуації, свого місця в сім'ї, а також її ставлення до членів сім'ї.

Процедура складається із самого малювання своєї сім'ї (дається стандартний аркуш паперу для малювання, олівець (твердість 2М) і гумку) та бесіди.

Інструкція: «Будь ласка, намалюй свою сім'ю так, щоб кожен займався якоюсь справою».

На всі уточнюючі питання слід відповідати без будь-яких вказівок. Під час малювання слід записувати всі спонтанні висловлювання дитини, відзначати її міміку, жести, а також фіксувати послідовність малювання.

Після того, як малюнок закінчений, з дитиною проводиться бесіда за наступною схемою:

1. Хто намальований на малюнку, що робить кожен член сім'ї?
2. Їм весело чи нудно?
3. Хто з намальованих членів сім'ї найщасливіший і чому? Хто найбільш нещасний?
4. Де працюють або навчаються члени сім'ї?
5. Як у сім'ї розподіляються домашні обов'язки?
6. Які взаємовідносини з усіма членами родини?

Інтерпретація результатів

Існують загальні особливості інтерпретації малюнків, на яких зображені члени родини, які чимось зайняті. Про них і піде мова далі.

Важливим показником психологічної близькості є відстань між окремими членами сім'ї. Іноді між окремими членами сім'ї малюються різні об'єкти, які служать перегородкою між ними. Так, досить часто можна побачити малюнок, в якому батько сидить, сховавшись за газетою, або біля телевізора, що відокремлює його від решти родини. Мати частіше малюється біля плити, спрямовуючи на неї всю увагу. Предмети можуть бути як ті, які досягають розміру намальованої фігури людини, так і менші (м'яч, кошик та ін.)

Загальна діяльність членів сім'ї зазвичай свідчить про хороші благополучні сімейні відносини. Часто загальна діяльність з'єднує кілька членів сім'ї. Це може свідчити про наявність внутрішніх угруповань в сім'ї.

На деяких малюнках переважають не люди, а речі, найчастіше меблі. Ми припускаємо, що це також відображає емоційну стурбованість дитини з приводу своєї сімейної ситуації і вона як би

відкладає малювання членів сім'ї, а малює речі, які не мають настільки сильної емоційної значущості.

Особливо неприємні персонажі поміщаються в рамку або малюються віддалено від інших. Ізоляція однієї або обох фігур дітей – дуже характерна ознака, що підкреслює конфліктні відносини між дітьми. В одних випадках дитина просто обводить себе або брата / сестру замкнутою лінією. В інших – «садить на диван» або «укладає на ліжко». У третіх – обмежує простір за допомогою стільця, стола, сход і т.п. По-четверте – малює тільки ліжечко, коляску або високий стілець, за яким не видно людини.

Особливо неприємні персонажі поміщаються в рамку або малюються віддалено від інших. Ізоляція однієї або обох фігур дітей – дуже характерна ознака, що підкреслює конфліктні відносини між дітьми. В одних випадках дитина просто обводить себе або брата / сестру замкнутою лінією. В інших – «садить на диван» або «укладає на ліжко». У третіх – обмежує простір за допомогою стільця, стола, сход і т.п. По-четверте – малює тільки ліжечко, коляску або високий стілець, за яким не видно людини.

Якщо дитина намалювала себе осторонь від інших, це свідчить про почуття відчуженості.

Якщо члени сім'ї залучені в якусь змагальну гру, наприклад, гру в м'яч – це означає, що дитина визнає існування зв'язку, взаємного інтересу між ними, а також наявність суперництва за вплив у родині. Якщо, м'яч, що знаходиться між двома або кількома персонажами, це вказує на баланс любові і суперництва. Якщо м'яч біля голови одного з персонажів означає, що дитина визнає за ним активну, вирішальну роль в сімейному житті. Якщо м'яч лежить або підстрибує біля ноги якого-небудь персонажа – неадекватна роль цього персонажа в процесі суперництва.

Про конкурентно-відчужені відносини сіблінгів вказують і фігури дітей, які відвернулись один від одного. Вони можуть бути намальовані в профіль, що дивляться в різні боки, або одна фігура – анфас, а інша – в профіль.

Близьке розташування фігур, обумовлене задумом помістити членів сім'ї в обмежений простір (човен, маленький будиночок і т.д.), може говорити про спробу дитини об'єднати, згуртувати родину (для

цієї мети дитина вдається до зовнішніх обставин, так як відчуває марність такої спроби).

Символи на малюнку

Бруд (звалені в купу брудні листя, брудні плями на підлозі і т. д.) – символ внутрішнього неспокою дитини через неприємні для неї моменти: певна дисгармонія; дії, що викликають у неї почуття провини і т. д.

Вода, лід, дощ, зірки, холодильник і все, що стосується холоду – символ депресивного настрою в даний момент або в потенції. Про це також можуть свідчити ліжка і спальні або хворі люди, які лежать на них (якщо дитина ідентифікує себе з ними).

Квіти і метелики – символ реального чи бажаного спокою і безтурботності.

Кульки, паперові змії – символ почуття тиску, від якого дитина намагається позбутися.

Символи агресії: дитяче ліжечко або клітка, як символ «полону», позбавлення волі, покарання (наприклад, молодший братик в ліжечку). Ще символи агресії – барабан, зброя, молот, мотика або граблі, дикі тварини (наприклад, при відвідуванні зоопарку).

Зображення небезпечних для життя предметів між персонажами (зброя, навіть іграшкова, ножиці, столові ножі і т.д.) – теж символ агресивності, існування фактора суперництва.

Ще символи суперництва: спортивні ігри або спортивне обладнання, тварини, які б'ються між собою.

Дорожні знаки – символ стримування емоцій, підпорядкування правилам, нав'язаними дитині.

Символи влади і загрози: мітла, вибивачка для одягу, пилососи, вантажівки, промислова техніка (екскаватори, крани), поїзди, величезні, навислі над головою будівлі.

Аналіз діяльності батьків

Мати:

Приготування їжі. Ця дія матері найбільш часто зустрічається і відображає фігуру матері, яка задовольняє потреби дітей.

Прибирання. Ця дія часто зустрічається у матерів, які більше стурбовані самим будинком ніж людьми в ньому. Таке малювання відображає прийнятну поведінку матері.

Прасування. Зазвичай виявляється у матерів, які занадто посилено намагаються дати дитині “тепло”.

Тато:

Домашні справи. Читання газети, оплата рахунків, ігри з дітьми є частими діями нормальних батьків.

Їде на роботу або перебуває на роботі. Зазвичай виявляє у батьків, яких сприймають як відсторонених від сім’ї або таких, які перебувають поза нею, а не інтегрованих в неї.

Такі дії як підстригання газону, рубка дерев, різання і т.д. виявляються у “жорстких” батьків.

Для більш молодших дітей, а також і для більш старших у разі потреби замаскувати мету обстеження використовується варіант проєктивної методики «Сім’я тварин».

РІЧНИЦЯ ВЕСІЛЛЯ БАТЬКІВ. ДІАГНОСТИКА БАЧЕННЯ ДИТИНОЮ СЕБЕ В СІМЕЙНІЙ СИСТЕМІ

Методика призначена для з’ясування того, як дитина бачить своє становище в сім’ї, яка, на її думку, її роль у взаєминах мати – батько; дізнатися чи не відчуває вона ревнощів до союзу своїх батьків.

Дитині показується малюнок і розповідається ситуація:

«Відзначається річниця весілля батьків. Мама і тато дуже люблять один одного і хочуть весело відзначити свято. Вони запросили всіх друзів і своїх батьків. Під час свята їх дитина встає, і одна йде в сад.

Що сталося, чому вона пішла?»

Типові нормальні відповіді.

“Пішла за квітами для мами”, “Пішла трохи пограти”, “Їй стало з дорослими нудно, тому вона вирішила розважатися одна”, “Їй набридло перебувати на святі”, “Їй зробили зауваження з приводу того, як вона їсть (сидить, поводить і т.д.) “. Інші відповіді, що стосуються нудьги на святі повинні розглядатися як нормальні, оскільки зустрічаються досить часто.

Відповіді, на які слід звернути увагу.

“Пішла, бо розлютилась”, “Хотіла залишитися одна”, “Їй стало сумно (самотньо)”, “Ніхто не звертав на неї увагу, і вона вирішила піти”.

При негативних відповідях, слід задати додаткові, уточнюючі питання, попросивши дитину дати більш докладне пояснення.

Відносини між чоловіком і дружиною мають величезний вплив на розвиток особистості дитини. Недолік опіки і контролю негативно позначається на дітях. Якщо батьки виявляють до дитини недостатньо інтересу, а турбота і увага носять формальний характер, то така невключеність дитини в життя сім'ї призводить до асоціальної поведінки через незадоволення потреби в любові і прихильності.

При сильній прихильності подружжя один до одного дитина може витіснитись з сімейного кола і залишатись просто істотою, від якої в їх очах нічого не залежить.

ТЕХНІКА ДЛЯ ТЕРАПІЇ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН

Цю вправу було розроблено на основі тесту «Незакінчені речення» Сакса- Леві.

Основні правила:

Вправа виконується в парі «дитина-дорослий». Я використовувала її з дітьми підліткового віку, але, думаю, можна використовувати і з молодшими школярами при відповідному рівні рефлексії. Вправа є доповненням до інших технік і застосовується тільки в контексті запиту.

Інструкція:

Перед вами два завдання. Перше з них для ____ (ім'я дитини), друге для ____ мами (тата чи іншого дорослого). Ваше завдання, продовжити ці речення. Тобто (Для дитини): «Спочатку ти продовжуєш речення щодо себе, а далі, тобі потрібно буде припустити, як відповідь на питання твоя мама і записати ці відповіді». Також для мами (тата чи ін.) Спочатку потрібно продовжити речення про себе (друга частина листа), а потім припустити, як відповідь дитина і ці відповіді записати.

Дуже важливо: метою цієї вправи не є вгадування відповідей, тому і результат ми не будемо оцінювати за шкалою «збіглося 3 з 9», наприклад. Для нас важливо ваше бачення один одного, ваші спогади, враження, емоції і, звичайно ж, ЩИРІСТЬ.

Після того, як вправа буде виконана обома учасниками, зачитуються відповіді. Я завжди питаю, з кого почнемо. Якщо вважати, що першою починає мама, тоді спочатку дитина читає передбачувану

відповідь мами на перше з її речень. Після того, як вона озвучена, мама зачитує, як вона відповіла. Тобто першим ми завжди читаємо припущення, щодо відповіді кого-небудь, а потім вже слухаємо саму відповідь.

Рефлексія проводиться як після кожного речення, так і після вправи в цілому. Передбачити, скільки буде тривати ця вправа досить складно, тому що в процесі обговорення піднімається ще безліч і безліч питань. Закінчувати вправу я завжди намагаюся на позитивній ноті, тому (особливо якщо процес обговорення був непростий) пропоную мамі і дитині обійняти один одного.

Для ____ (ім'я дитини):

1. Найбільш приємний подарунок від мами, це -
2. Коли я роблю щось не так, моя мама
3. Найчастіше за все мама хвалить мене за.....
4. Найчастіше ми з мамою сваримось через
5. Я думаю, що найбільш приємним, що я зробив (ла) для мами, було
6. Коли мама говорить, що.....я її боюсь
7. Більше за все мене ображає, коли мама.....
8. Мені потрібна допомога мами в
9. Люди, яких я люблю понад усе

Для ____ (ім'я батька):

1. Найбільше я засмучуюсь, коли
2. Когда я знаходжусь удома, мені дуже хочеться.....
3. Понад усе я хочу, щоб ____ (ім'я дитини).....
4. Найскладніше нам з ____ (ім'я дитини) буває
5. Я сержуся, коли ____ (ім'я дитини).....
6. Якщо ____ (ім'я дитини) попросить, я готовий(а).....
7. Найбільш приємний дарунок ____ (ім'я дитини).....
8. Мені потрібна допомога ____ (ім'я дитини)
9. Люди, яких я люблю понад усе

(Переклад з російської. Автор: Фролова Марія Геннадіївна.
Джерело: <http://www.b17.ru/>)

ДОДАТОК Д

ПРОЄКТИВНІ МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИВОЖНОСТІ

МЕТОДИКА ДЛЯ ДІАГНОСТИКИ ШКІЛЬНОЇ ТРИВОЖНОСТІ (А.М.ПРИХОЖАН)

Методика була розроблена в 1980-1982 рр. А.М.Прихожан на підставі методики Amen E.W., Renison N. (1954) і призначена для діагностики шкільної тривожності в учнів 6-9 років.

Опис тесту. Для проведення тесту необхідно 2 набори по 12 малюнків розміром 18 x 13 см. у кожному. Набір А призначений для дівчаток, Набір Б – для хлопчиків. Номера зображень ставляться на звороті малюнку.

Методика проводиться з кожним досліджуваним індивідуально. Вимоги до проведення стандартні для проєктивних методик. Перед початком роботи надається загальна інструкція. Крім того, перед показом деяких малюнків даються додаткові інструкції.

Інструкція до тесту

Зараз ти будеш придумувати розповіді за картинками. Малюнки у мене не зовсім звичайні. Подивися, усі – і дорослі, і діти – намальовані без облич. (Пред'являється картинка № 1.) Це зроблено спеціально, для того щоб цікавіше було вигадувати. Я буду показувати тобі картинки, їх всього 12, а ти повинен придумати, який у хлопчика (дівчинки) на кожній картинці настрій і чому саме такий настрій. Ти знаєш, що настрої відображається у нас на обличчі. Коли у нас гарний настрій, обличчя у нас веселе, радісне, щасливе, а коли поганий – сумне.

Виконання завдання по картинці №1 розглядається як тренувальне. У ході його можна повторювати інструкцію, домагаючись того, щоб дитина її засвоїла.

Потім послідовно пред'являються картинки №2-12. Перед пред'явленням кожної повторюються питання: Яке у дівчинки (хлопчика) обличчя? Чому саме таке обличчя?

Перед пред'явленням картинок №2, 3, 5, 6, 10 дитині попередньо пропонується вибрати одного з персонажів-дітей і розповідати про нього.

Обробка результатів тесту

Оцінюються відповіді на 10 картинках (№2-11). Картинка №1 – тренувальна, №12 виконує «буферну» функцію і призначена для того, щоб дитина закінчила виконання завдання позитивною відповіддю. Разом з тим слід звернути увагу на рідкісні випадки (за даними А.М.Прихожан, не більше 5-7%), коли дитина на картинку №12 дає негативну відповідь. Такі випадки потребують додаткового аналізу і повинні бути розглянуті окремо.

Загальний рівень тривожності обчислюється за відповідями досліджуваних, які характеризують настрій дитини на зображенні як сумний, печальний, сердитий, нудний. Тривожною можна вважати дитину, яка надала 7 і більше подібних відповідей з 10.

Зіставляючи відповіді досліджуваного з його інтерпретацією картинки, а також аналізуючи вибір героя на картинках (наприклад, на малюнку № 6 – вибирає він учня на першій парті, який вирішив задачу, чи то учня на другій парті, який не вирішив її), можна отримати багатий матеріал для якісного аналізу даних.

(Проективна методика для діагностики шкільної тривожності (А.М.Прихожан) / Діагностика емоційно-морального розвитку. Ред. і сост. Дерманова І.Б. – СПб., 2002 С.47-60.)

Методичне видання

СЕРЕДА

Ірина Валеріївна

КАРСКАНОВА

Світлана Вікторівна

СТЕЛЬМАХ

Ніна Василівна

ПРОЄКТИВНІ МЕТОДИКИ У СПЕЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Методичні рекомендації

*для самостійної роботи студентів з вивчення курсу
за змішаною формою навчання*

Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 11,5. Тираж 100 пр. Зам. № 148-410.

Виготовлювач

СПД Румянцева А. В.

54038, м. Миколаїв, вул. Бузника, 5/1.